

ОДНА ДОБА

І.

Антін Сорока не відразу спам'ятався.

Стоячи мовчки, мов вкопаний, схиливши голову, розгублено дивився на брудну підлогу.

— Як же це так?—ухопившись за голову, проговорив. Кашкет йому з'їхав на потилицю—відкривши лисину. що з боків обросла рідким сивим волоссям.

Збори вже розійшлися, а він самотньо стояв серед громади сірих опок.

Перерва скінчилася. Тиша раптом змінилася гострим шипінням повітря в шлангах, лязкотом молотків на обрубці та дзвінками грантів. Тихо пливли величезні опокі в повітрі, пересуваючись з місця на місце.

— Давай!

— Сто-оп!—долітало знизу і мов по команді грант хоробливо скавчав, зупинявся,—знову пливла опока в повітрі.

Антін, хитаючись, ледве дійшов до свого місця. Випустив повітря, притиснув пружину молотка. Він глухо зацокав, врізуючись у загусеницю відливої деталі—жер тоненькі шматочки крихкого чавуну.

... Поклав молотка, не міг працювати,—страшна думка не давала спокою. Він підвів голову. Вагранка клекотіла вогненими язиками, примушуючи людей затуляти очі.

... Холодний піт зарядив на Антоновому чолі. «Завтра цього не побачиш»—з болем подумав він і уявив порожній цех, мовчазні вагранки, стукіт молотків та жалібний голос грантів, а за своїм цехом—решту цехів заводу, жахливе слово в повітрі—«прорив».

Антін відчув, як зомліли у нього руки і по тілу пройшла колюча хвиля холоду. Він заплющив очі—а в вухах стукало настирливе: «прорив».

Він до болю стиснув зуби, а слово з скаженою силою проривалося крізь вуха і мозок—руйнувало його.

... Антін, запаливши цигарку, ковтнув гіркого диму й механічно попростував вглиб цеху. Звернувши в другий прогон до вагранок, він почув десь біля себе знайомий голос. Обернувся й мимохіть здригнув: до нього підходив брат—Іван.

— Антоне...

Серце Сороці хутко застукало і гаряча хвиля шугнула в голову. Стояв нерухомо. Вмить пригадав обличчя братове в той час, коли той зупинив збори.

— А що ударники, дозмагалися?!—пригадав Антін, і скільки люті було в цих словах. А далі:

— Завтра, виходить, на відпочинок можна. Гарна річ, допромфінплани-

лися, значить, докраю...—Обличчя йому неприємно скривилося і він повідомив жахливу звістку.

Сорока мовчки чекав.

— Дай цигарку—Антоне.

Той дав цигарку й пильно стежив за його хитрим обличчям.

Здавалось він до дрібниць вивчав кожну рису рябого обличчя, а тепер впевнився, що багато дечого ще не помітив.

— Так ти справді, Іване?—

— М-м... ти про що?—не виймаючи з рота цигарки, неохоче промимрив Іван.

Антін ледве стримував себе. Він був ладний схопити цю нахабну скручену постать і зім'яти її на лемішку.

— Я про чавун...

— Еге,—всміхнувся Іван,—звичайно, правда, весь завод говорить, а ти ще не віриш?

Антін стиснув кулаки, аж нігті побіліли.

— Ну і що ж?—нетерпляче запитав, і гострим поглядом уп'явся в підлогу.

— Сьогодні вночі чавуну, кришка, а завтра...

Раптом постать Іванова ніби присіла. Обличчя почервоніло, шия втяглася в плечі. Кашкет з'їхав, випустивши руде, неохайно збите в кучму волосся. Він ухопив Антона за руку.

— Ну, що ж братіку, працюй! Це ж, як кажуть,—ваша справа. Ха-ха!—ударницька... Хе-хе... почека...

З-під лоба глянув на суворого Антона—продовжував:

— Рятуйте, друзі соціалізму, а ми... ми, звичайно, підтримуємо... ехидна усмішка вкрила останні слова.

Антон ніби чимось шпигнуло. Він з розмаху спустив кулака і скручена братова постать поточилася в куток під колону.

II.

Сорока блискавкою влетів в осередок.

— Ти до мене, Антоне?—запитав молодий парубок у шкірянці.

— До тебе, Сеню.

— Одну хвилину, я скінчу з товаришем.

Антін відійшов у куток, де стояла невеличка шаховка з книжками. Його увагу притягнув згорнутий аркуш, що лежав на шахві. То було свіже число стінгазети. Антін розгорнув газету й хутко перечитав заголовки.

Число присвячено було зустрічному промфінпляну на майбутній рік. Після невеликої передової Сорока прочитав висунуту від робітників зустрічну цифру.

«Детально виявивши перепускню спроможність кожного робочого місця—групи нашого цеху висунули зустрічну цифру в 14.000 тонн замість 11.700 за пляном адміністрації».

«Відповідь добра»—думав Антін—і знову згадав слова брата Івана: «Цифра то цифрою, але що з того, коли в нас чавуну лише на сьогодні».

Він одкусив шматок гільзи, нервово розтрошив зубами.

— Залишилося одинадцять днів до кінця кварталу,—вирували думки,— а ми тут сядемо. В перший місяць ударного цех перевиконав програму, другий дав прорив, а в третьому—ось тобі...

— І хто б міг подумати?—питав Сорока. Він глянув на секретаря, що захопився балачкою з незнайомим парубком, і йому раптом спало на думку:

«Невже він нічого не знає?»—мов електрикою вдарило його. «Не може бути, організація реагуватиме».

Хвили́на сумні́ву примусила підскочити до столу.

— Тсваришу секретар!—кричав не пам'ятаючи себе Антін.—Сеня! Кинь ти розмову, тут важливіша справа. Ти розумієш, Сеня, велика загроза... Останній чавун у вагранці. Ти про це знаєш?

Стояв сполотнілий, очі йому поширились і злісно блискали з-під навислих брів. Сорока тремтів, нервово жував край сивої борідки.

Секретар мовчки дивився на схвильованого Сороку.

— Ну, чого мовчиш?—не вгавав Сорока.—Я питаю, ти знаєш про це? Адже завтра нічого буде робити в цеху. Ну, кажи!—Він став мовчки проти секретаря і той відчув на собі Антонів важкий нетерплячий погляд.

Секретар пильно вдивлявся в спітніле лице, що тяжило над ним; він бачив червоні великі очі, а далі холодний погляд впав на величезні зашко-рузлі руки в червоних кров'яних болячках.

— Відкіля ти знаєш?—нарешті спитав секретар, і глянув на уважного незнайомого, що очей не зводив із стурбованого Сороки.

Антін сів біля секретаря й уривчасто, нескладно розповів про все, що знав.

— А головне, хто сказав про це!—закінчив він.—Брат мій, Іван, він десь у дворі чув.

— Так—сказав секретар—стукаючи олівцем по столі.—Це дійсно правда. Вчора ми дізналися, що в нас запасу—на одну добу.

Антін тихо вилаявся, і вп'явшись болючим поглядом у зосередженого секретаря, уважно стежив за кожним його рухом, спичивши подих, ловив кожне його слово.

— Да,—спокійно продовжував секретар,—у нас мало не трапилось прориву.

Хуткий погляд пробіг по Антоновому обличчі.

— І ще якого прориву! Той чавун, що є зараз на заводі—в вагранку не влазить...

— Його треба бити копром—вставив Сорока.

— Так на це ж треба не менш, як три дні...

Важка мовчанка на хвилину запалась між ними.

... З цеху долітали глухі вигуки людей, хороблива пісня ґрантів та ляскіт в обрубній.

Антін ухопився за голову, ніби боявся, що вона розлетиться від сотні думок.

«Проморгали!»!—думав він.—«Доведеться чекати три дні, доки з копра подадуть, а це ж—шістьдесят тонн!»!—він раптом підвівся.

«Три дні простою... цех замре... не цех, а пустеля... Тиша, як у домо-вині, і тільки миші шарудітимуть, шукаючи їжі». Він не міг уявити цього.

Все його життя—було виробництво, коли молоток і опока дорожчі за рєдину, а тут на три дні замре все...

— Так що ж робити?—не витримав Антін.—Ну, скажи, Сеня. Як потвоєму? Де організація була, невже не можна було попередити?..

Секретар устав. Він розгублено подивився на незнайомого, потім на Антона.

— Спокій—перш за все. Не забувай, що ти комуніст...

«Розгубилася людина»—думав секретар і разом дивувався. За десять років спільної роботи він Сороку вперше бачив такого. Були за ці роки серйозні випадки, коли треба було витримки і впертості, і Сорока був упертий і витриманий. І невже ж цей випадок вплинув на нього більш, ніж усі попередні? Невже це тому, що він тепер ударник?

Секретар пам'ятає, як спідтиха насмїхалися з Сороки деякі робітники вкупі з Іваном, коли проходили повз «заклик», що висів на колоні біля Антонового місця. Але Сорока на це ніколи не зважав.

Або от ще. Коли почали на зборах проробляти питання про масове охоплення соцзмаганням, група робітників на чолі з тим же Іваном навіть почали агітувати серед останніх робітників проти змагання, мовляв: «конкуренція—вижиматимуть останні соки». Але тоді Антін не розгубився—він спокійно і вперто боровся з куркульськими розмовами тієї групи. Що сталося?—питав сам себе секретар і ще раз глянув на Антона, зустрівши його ніби зляканий погляд.

— Так от, Антоне Матвійовичу,—почав секретар—справа дійсно серйозна, і дуже добре, що робітники знають про це. Але, перш за все—спокій!—І додав згодом:—А все ж таки тобі сором. Ми ж, брат, були з тобою в яких перепльотах і ти тримався хіба ж так!

Але це ніяк не вплинуло на Антона. Він уважно слухав секретаря, а на обличчі було обурливе незадоволення.

— Все це сталося якось зненацька...—казав далі секретар,—ніхто не чекав на таке, та до того ж люди з комерційного відділу розїхались по всіх заводах.

— Комерційного!..—роздратовано крикнув Антін.—Докомерційувалися... шлапаки. Не повірю я ніколи, щоб хтось із них не знав про небезпеку. А мовчали... Ні, Сеня—нічого з цієї біганини не буде.

— Як так?

— Бо не тоді собак годують, як на полювання йти. Розумієш? Мовчанка.

— Нічорта вони не зроблять!—поправив кашкета, застїбнув спецовку.

— Бо вже зроблено—відповів секретар.

— Нічорта.—Ну, що ж. Побігають по заводах, нароблять галасу—і все... А користи ніякої. Аджеж чавун—не вода.

Він нервово забїгав по кімнаті.

— А ось ми проморгали, давай одверто скажемо. Ну, Сеня, так що ж ти нарешті скажеш?

Секретар хотів щось сказати, але Антін перебив його.

— Ти розумієш, вісім годин і, зупинилася на три дні. Правда, здорово? Змовк. Всередині щось важке й тягуче.

Він ще швидше забїгав з одного кутка в другий.

— ... І все це тоді, коли ми зобов'язалися перевиконати програму. Сеня, подумай—який сором.—Ні, браток, так далеко не зайдеш. Хай вони бігають, а ми теж повинні щось робити. Треба зібрати людей, треба організувати. Думай—Сеня!—кричав Антін.—Думай скоріше, бо Іван щось видуває. Вже ходять чутки.. Щоб не трапилось чого.

— Досить,—крикнув секретар.—Іди працюй, от і все.

— Як?

— Дуже просто. Чавун є.

Антін скам'янів, а секретар продовжував:

— На сусідньому заводі ми склали умову на двадцять вагонів. Платформи вже там.

Антонові голос затремтів, він міцно ухопив секретаря за руку.

— Правда, Сеню?

— Так, але...—секретар зупинився, похилив голову й тихо сказав:— знову гальмо...

— А що?—захвилювався Антін.

— Людей нема, сусіди вимагають наших вантажників, а в нас людей теж—не розженешся.

Знову мовчанка.

— Не знаю—зараз умовляються там. Може самим щось доведеться зробити.

Антін стояв мовчки. Хотів щось сказати, але замість того кулею вискочив з кімнати.

III.

Антон раптом взяла злість. Він стояв сам у невеликій, напівтемній коморі під сходами до контори. Стояв напружений, похмурий. Всередині щось відливо гризло: що ж буде?—і ще більше обурювався.

Не певний був за щасливий кінець. Тихо лаявся, лаяв усіх без розбору, а найбільше себе.

— Невже тобі найбільше треба?—питав хтось ніби сторонній.

Антін не міг на це відповісти.

«Всі працюють як завжди, а ти»...

Антін мимоволі нашелешився. Цех працював, як завжди. Стукіт обрубних молотків, скажене шипіння прискавки, голоси людей та звуки машин—все було, як завжди, як щодня.

—Всі на місцях—заспокоював сам себе,—чого ж тобі ганяти?—і Антін уже ступив крок до скляних дверей, але раптом з осередку почув гучний голос Сені. Він з кимось говорив.

Антін припав оком до щілини й побачив кілька постатей в осередку. Він помітив начальника цеху, інженера та Охрова, голову профкому.

— Товаришу Айзман,—казав Сеня—наскільки в нас чавуну вистачить?

— До ранку...—тихо відповів Айзман. Далі Антін нічого не чув. В осередку заговорили тихше, а в цеху зареготав кран.

Сорока попрямував у цех.

В голові брєніли слова Айзмана.

«До ранку—повторив гірко Антін. Ранком цех стане. Хіба було таке відколи Антін працює на заводі?—Ніколи. На одну зміну запасу—це ж чорт зна що!».

— Ось чому я не можу заспокоїтись—проговорив він вголос.

Антін за свого життя бачив чимало, навіть смерті дивився в вічі і все-ж такого не було. Не впадав він у розпач тому, що завжди можна було знайти якийсь вихід, а тут?..

Оця думка й гнітила Сороку.

«Що ж,—думав він,—я готовий усе зробити, аби цех не зупинився. Чавун є, його треба вантажити, для цього потрібні люди. Отут і є труднощі. Треба зорганізувати людей, щоб за ніч навантажили кілька платформ, і вранці вагранка буде нагодована».

Ця думка з'явилась несподівано. Вона променем полоснула мозок, примусила швидше рухатися—бігти, говорити, діяти.

Йдучи цехом, Антін зустрів старого ливарника Охріменка.

— Що ж Антоне,—привітався Охріменко,—правда, що зупинитись доведеться?—непомітна усмішка заховалася в бороді.

— Мало не зупинились..

— Ну?

— Люди потрібні.—І він коротко розповів про все.—Розумієш, одна ніч—і вагранка не зупиниться.

— Мобілізуй, Антоне, людей, молодь—роби діло, та братика свого не забудь...

Антін злісно махнув рукою.

— А ти, Гарасиме, підеш?

Це запитання, очевидно, образило Охріменка—він почервонів, з під лоба глянув на Сороку.

— Що ж я не такий, як усі?.. Коли люди йдуть—не відстану.

Антін сидів на брудному варстатові під колоною і стомленими очима оглядав цех.

«Один є»—подумав він, глянувши на вагранку, де працював Охріменко. Далі перевів погляд на шишельну і на обрубну.

Два кроки під нього на підлозі обробляв деталь підручний Хведір.

— О, цей піде, з певністю подумав Антін. Він здивлявся в спитнім обличчя хлопцеві, стежив за кожним його рухом.

Хведір спочатку не помітив старого, а потім, повернувшись, усміхнувся до Антона.

— Чого симулюєш, старий?—підскочив до Сороки—Дай цигарку.

— І доки ти жебратимеш?

— До кінця п'ятирічки, а там свої будуть,—одповів Хведір, діставши цигарку, і знову взявся до деталі.

— Слухай, Хведоре...

— Ще цигарку дасте?

— Не валяй дурня, серйозне діло є.

Хведір зосередився, а Сорока пильно здивлявся в молоде обличчя хлопця. Він раптом глянув на драгу спецовку, де серед багатьох зморшок в грудях весело сяяв маленький «КІМ».

— Слухай-но,—почав Антін,—чи ти знаєш, що ми завтра зупиняємось?

— Знаю.

— Відкіля?—зацікавився Сорока.

— Весь цех знає.

Антін хотів щось сказати, але Хведір перебив його:

— Комсомольський осередок мобілізувався на цю справу.

Антін аж підскочив. Він ухопився за Хведорову руку, до болю стиснув її. Хведір казав далі:

— Сьогодні йдемо. Штурмова ніч!—до гудка чавун буде.

— Ти правду кажеш,—Федя?—зрадів Антін.

— Слово чести.

Сорока безсило опустив руки; його кинуло в піт.

— І як це я про вас, чортенята, забув?—сказав збентежено.—Зовсім з виду випустив,—і винуватий погляд ліг Хведорові на обличчя.

— Так, молодці, комса! Діло знаєте,—хвилювався Сорока.

А Хведір, пишаючись, підніс голову.

— А ти думав... Тепер Іван твій нехай не турбується—не дамо спочити. І ти, дядю Антоне, можеш спати спокійно, чавун буде.

Антін здригнув від несподіванки, тремтячим тілом приник до Хведора, притиснувши до себе.

— Ні, ні, я з вами... Я теж піду штурмувати.

VI.

Нарада була коротка—напружена.

Сиділи мовчки: на лавах, на вікні, на батареї парового опалення. Густі хмари диму гойдалися під стелею, в далекому кутку, як у тумані, видно було червоне розпалене обличчя секретаря Сені. Його голос лунав у тиші, в напруженій мовчанці.

— Якраз перед кінцем ударного кварталу наш цех стоїть перед загрозою спинитись,—говорив Сеня. В той час, коли країні потрібні паровози, трактори,—наш цех зупиняється.

Він оглянувся навкруги.

— А чи хоче цього хтось? Ливарники завжди вели перед, тим більше, що чавун є і одна ніч урятує справу.

— Урятує, ех...—зідхнув у кутку Іван Сорока.

— Передовики...—почав він, але секретар перебив його.

— Коли ти хочеш говорити—візьми слово.

— Ну, дай я скажу.

— Не треба йому давати слова—крикнув хтось.

— Дайте.

Іван почав:

— Які ж ми передовики, коли їсти нічого?..

— Досить!—не вгавав голос.

— Кажи про діло, Сорока.

— От я й кажу—вантажити нам нічого, хай пани наші йдуть, вони до комерціювалися, а ми, значить, виручай. Начорта воно здалося.

Антін не витримав. Він підвівся, підійшов до столу, де стояв Іван.

— Досить тобі гарчати, потворо. Можеш спокійно спати, а відпочинку тобі однак не буде.

Іван хотів відповісти, але Антін гостро глянув на нього і той мусів замовчати.

— Товариші, йти треба. Це ми робимо не для когось, для себе робимо. Буде чавун, буде робота, і паровози будуть. Говорити досить. Комсомольці та партійці мобілізовані. Тепер черга за старими.

— Охріменко, Гнат ливарник, Якименко шишельник не відстають і теж ідуть. Хто ще йтиме—записуйтесь.

Змовк. Запалив цигарку.

Антін палив безупинно, це було вірна ознака, що він хвилювався.

Секретар читав плян роботи в штурмову ніч. Антін уважно дослухався Сєнінового голосу, а очі йому зупинились на братові, що блискав очима з кутка, як звір.

— Отже до ранку ми даємо дві платформи металю—закінчив Сєня.

— Значить, кепська, була справа,—почув Антін позад себе,—мало не засипались.—Це був шишельник Микола.—Дозмагались—реготав він.

Антін до болю зціпив зуби.

— Панікбори... гади чортові. Вішать вас. Сам би часу не пошкодував—з братухою на одній гіляці».

... Виходив останнім, ішов поруч секретаря, про щось тихо говорив.

— А здорово був злякався...

Секретар не відповів.

В цеху працювала вечірня зміна. Цех ніби змінив обличчя. Замість розкиданих опок, куп глини та піску, що були вранці на підлозі, охайно шерегами розмістилися приготовані до заливки форми та опоки з назвами деталі на кожній. Моторні ливарники в пропалених спецовках розносили білу піну—заливали сірі опоки.

Біля вагранки зібралася купка робітників. Високий неголений хлопець ломом розчиняв «рота» вагранці. За хвилину з рота вирвалася сліпуча цівка чавуну. Напружені спітнілі обличчя мружились від жару. Кожен знає своє місце і вже держить напоготові свій ківш, щоб підставити, коли майстер скаже.

Першу лаву зливали в великий ківш, що звільна хитався на гранті. Для рівноваги його підтримують довгим залізним прутом. Коли жужіль вийде і починає йти вогненна рідина, чується голос майстра:

— Давай!

Підбігають два молодих хлопці, підставляють ківш. Затуляють обличчя руками.

— Досить,—каже майстр,—далі.

Чергова двійка підставляє під вогневий струмінь ківш.

— Швидше, чортові опортуністи!..

В вибухові сміху тонуть його останні слова.

Антін з секретарем стояли осторонь і з захопленням стежили за роботою.

— Молодці, хлопці—радів Антін.

Секретар не відповів.

— Новенькі всі, а як працюють.

— Да, запал є.

Антін розпрощався з секретарем. Він стояв на дворі біля воріт. Чути було оглушний стукіт обрубних молотків та голосне сичання прискавки. Він

уважно прислухався до величної пісні цеху і приємне чуття задоволення огортало його.

За ворітьми в цеху жила неподільна частина заводу, без якої він не міг існувати. Їхній цех відливав кожухи для велетнів зульцерів, частини для паровозів та залізних коней—«комунарів».

А в цеху робота йшла, як завжди: обрубка, формовка, все це Антін розрізняв своїм звиклим вухом. Кожний рух, кожний згук він знав і відчував.

Навпроти його сусіда—тепловий, кам'яна громада з сотнями жовтих скляних очей.

... Мороз дужчав. На небі скупчувались хмари. З кучерявого воно робилося суцільно-сизе. Сріблястий місяць намагався прорватися крізь хмари, але марно—велика хвиля, що насувалася з заходу, в одну мить поглинула його, з'єднавшись з сизою запоною.

Дув холодний вітер.

— Сніг буде—подумав Антін і натягнув на вуха шапку.

Сніг жалібно скрипів під ногами.

Настрій в Антона зовсім змінився. Він був певний перемоги, хвильні думки зникли й тепер лише інколи по тілу проходив дрож від спогадів. Зараз він нетерпляче чекав години, коли треба буде йти на сусідній завод. У дворі жодної людини. Де-не-де промайне закутана постать і сховається в темній хвіртці.

В тепловому випробовували зульцера. Він, як величезний птах, гучно ляпотів могутніми невидимими крилами, а в відповідь йому десь в імлі за ясними громадами цехових корпусів відгукувалась луна.

Антін стояв нерухомо й пильно дослухався складної заводської пісні. Йому з радощів забивало дух.—Здорово,—шепоче він—і знов слухає. Край заводу кричить «кукушка», а їй гучно відповідає чистий голос новонародженого велетня—паровоза. А зовсім близько дрижить від напруги електростанція,—захлинаючись у хмарах білої пари.

— Чох—чих!—зідхає.

— Чох—чих!—повторює луна.

За тридцять років життя на виробництві він уперше так слухає, і лише сьогодні опанував цей складний зміст. Зрозумів він його через те, що передчував загрозу прориву не лише в своєму цеху, а на всьому заводі. От чому сьогодні завод—дорожчий над усе. Ще трохи—і завтра він цього ритмічного руху не побачив би. Не випробовували б зульцера, не чохкала б станція, не кричав би чистим голосом паровоз...

... До хвіртки потяглася низка робітників.

Друга зміна йшла обідати.

Антін зник у натовпі. Він йшов швидко. В голові одна думка—скоріше додому, а там на завод. Думка підганяла.

«А здорово. Добре вийшло все—три десятки забезпечено» і раптом десь у глибині заворушилось: «А що ти вдень співав»? Сорока збентежився.

— І дійсно, розм'як я здорово. Забув про сили наші.

— Антоне,—почув він раптом позад себе і зупинився.

Його наздогнав Іван. Він тримав у руках загорнутий у папір пакунок.

— Біжи хутко, оселедці дають, ось тут у цербкоопі. Та швидше, бо розберуть.

Антін стоїть нерухомий.

— Дожилися братіку,—продовжував Іван,—за іржавими оселедцями годину цілу стояти! Е-ех...—зідхнув.—До чого ж людей довела п'ятирічка ваша... Не люди, а звірюками поробилися.

Антін затремтів від злости, захотілось поглузувати з брата.

— А хіба ти теж людина?

— А як же!

— Скотина—хе-хе...

Сіра спина Антонова зникла в темряві. Він прискорив кроки, і коли завертав за ріг, почув:

— Ударнички—чавун утік з-під носа, а тепер ночей не сплять, дураки. Антін, не оглядаючись, сказав.

— Дрібниці.

... Небо сизою запоною нависло над землею.

Пухнасті сніжинки сипалися згори, засипали очі людям, що сил'ветами рухались у темряві.

Ніч. Мороз. Вітер. Волохатий сніг.

Підсліпувате око ліхтаря скупко розсипало жовті бризки світла на невеличку площу біля копра. Десь в імлі голосно кричала кукушка, і пронизливий сюрчок стрілочника попереджав людей про небезпеку. Важко зідхала силова станція, ритмічно гуркотів двохповерховий збірно-механічний.

Повільно підкотилися п'ятформи і щось металеве гучно впало на днище.

Рухалися мовчазні темні постаті. Рухалися хутко. Глуха мовчанка. В імлі не видно нікого, проте це був єдиний міцний колектив.

Працювали м'язами—мозоком, працювали по-ударному. В таку непогоду, коли мороз сковує м'язи, і сніг заліплює обличчя, а вітер наскрізь продуває—думати погано, коли більша частина людей в таку пору спить у теплих ліжках, маленька жменька людей самовіддано працює і в усіх—одна думка.

«До ранку дати вагранці їжу».

Дати сировину, щоб вогневий шлунок переварив на частини для тракторів, дизелів, паровозів, щоб виконати ударний квартал з перебільшенням.

Лише це керувало жменькою, підгоняло її, примушувало ще більше напружувати м'язи.

... В трілці напівтемно. Тмяна лямпочка скупко розкидає жовте проміння.

Одна по одній заходили темні зігнуті постаті. Грілися. Скидали брудні рукавиці—хукали на розбухлі від морозу шкарубки долоні.

В темному кутку зібралась молодь—серед них Хведір. Згуртувались навколо нього тісним колом і тиха пісня мляво забреніла:

«Ой вербо, вербо, де ти зросла»,—тихо співала Ганна, заворг осередку,—«що твоє листячко вода знесла».

А десяток таких самих молодих голосів повторював останні слова.

Обличчя втомлені, але ж і веселі. Співали з запалом.

— Давай другу—порадив хтось.

«Нікто путі пройдьонного у нас не отберьот»—раптом залунала переможна, і всі підхопили мотив.

Біля червоної печі зібралися старі—гріли на вогні руки, тихо розмовляли.

Антін присів біля секретаря осередку, пильно дослухався до його слів.

— Значить, труднощі фактично ліквідовано,—говорив він.—Чавун буде, одне, друзі, залишається—перевиконати програму.

Говорив Антін.

— Одинадцять днів залишилося до кінця кварталу, а місячна програма—900 тонн, з них ми виконали 600—300 припадає на одинадцять днів.

— Виконаємо,—зауважив ливарник Охріменко і на поморщеному обличчі засяла радісна усмішка.

Напружена мовчанка. В десятках голів, що сьогодні з'єдналися в один неподільний мозок—бджолами забреніли думки, скеровані до одного: щоб там не було—виконати план.

Ну, братці, досить. Відпочили—до роботи час.

По коліна в снігу рухались мовчазні темні постаті.

.. Уже перед світом перша платформа, стогнучи від вантажу, зникла в темряві.

„Героїчна боротьба Ленінського комсомолу на всіх фронтах соціалістичного будівництва все ще не знайшла (за окремими винятками) свого висвітлення в пролетарській літературі“.

(Косарев. Доповідь на II пленумі ЦК ВЛКСМ)

ТАМ ПОЧИНАЄТЬСЯ КОМУНА

(Уривки з репортажного роману „Срібний край“)

І. Серпнева буря

От уже й серпень. Стоїть він серед полів сухий, аж дзвенить, як дзвенить десятиріччями сушене дуб-дерево. У серпні земля пахне сухо, аж гостро, бо по шляхах, чи ти б проїхав возом, чи ти б проскочив верхом на коні—позад тебе виростають хмари сірої куряви і, гонимі вітром (він бо дме тобі в спину) — наздоганяють тебе, вкутують, мов газовою запоною, заступають од очей твоїх поживклу далечінь. Дихавш та й чуєш гострий пах землі.

І такого от серпневого дня з села, що його от півночі одгородив сосновий бір, а од півдня одрізала бистрою і, мов розтоплене срібло, водою річка Рось, у поля виїхала одиокінна бричка. Котилась вона сухою дорогою, часто потопаючи в хмарах куряви, зникаючи з людських очей, що вийшли аж за село, вирядити її в путь-дорогу. У бричці сиділо двоє людей. На головах у них лежали широкополі пшеничні брилі. Було вже під обід. Сонце пекло нестерпно гаряче. На сході хмарилося чорно й грозово. Перший пасажир, глянувши туди, затяг про себе пісню:

Находить хмара, находить чорна
Став дощ накрапати...

Другий пасажир теж подивився на схід і, хвилину подумавши, вимовив:

— Еге ж, давненько не було дощу в нашім краю. А це, як не треба, то він збирається...—і пасажир ткнув батогом на схід, де вилізли чорні хмари.—Бачиш, Антоне, які темні пасма нависли?

— Ще хто зна. Може він і промине наш край,—відповів Антон. Та й те правда: дощу вже й не треба б. Через місяць-півтора почнемо буряки копати. Та й хліб ще на полі. Вихопить би його за години, Максиме...

— Озимину ми вже вихопили, на колективний тік звезли, а на тому п'ятиденнику й коло ярини заходимося... Пшениця й жито зародили... Одне слово—хліб удався добрий... Да-а-а, цього року так що й не страшно за хліб. Приміром, наше село... коли ми індивідалами жили—давали в державний фонд чотири—найбільше п'ять тисяч пудів. А як перейшло на суціль—дали аж десять тисяч. Та й собі зосталося чимало... Лога Амбросій і Шекеня Іван, глитаї, таки ж з нашого села, казали—їстимете курай та макуху. А ми їм: брешете! Не збивайте нас од колективів. Знаємо, чого вам хочеться, та по вашому не буде... І вийшло на наше. Скрутили ми їм, значить, в'язи і довели... Вигнали з села... виροком громади. Да-а-а... врожай добрий. Ото ще ярина лежить у полі...—Максим показав пужалом на лани,

всіяні копами.—Овес, ячмінь, яра пшениця... Наступного п'ятиденника ви-
хопимо, одвеземо на токи. А там і коло буряків заходимося.

Котиться бричка шляхом, а за нею женуться стовпи куряви. День сто-
їть тихий, як під вербами став, сонце палить спини пройжджим. Таких серп-
невих днів у лісостепову смугу забігають рвучкі вітри. Приходять вони
сюди з усіх кінців земної кулі—з півночі й сходу, з півдня й заходу. Стрі-
чаються тут гарячі з холодними, пронизливі з м'якими. Тоді між ними по-
чинається бій. Гасаючи ланами й узліссями, вітри виють в кущах ліщини,
гудуть у соснах борів, свистять у лозах, очеретах і деревах, співають на бо-
лотах, в осоках, лепехах і гав'ярі, тюкають в галях, плескотять хвилями на
ріках і озерах, одбиваючись гулкою луною в берегах. Такі от серпневі віт-
ри на черкаській землі. Вони тут, як відгомін селянських революцій, що їх
родила ця земля за часів українського середньовіччя.

... Гей там, зібралась та бідна голота
До корчми гулять —

Наспівує про себе знову пасажир що має ім'я Антін і прізвище Гни-
па.

А бричка котиться все вглиб і вглиб полів, шляхом, що йде од колек-
тивних плянтацій на цукроварню. І хмара чорна суне із сходу, підступає все
ближче й ближче, чорнішає, набрякає. Інколи то там, то там її розрубує зо-
лота блискавка. Далечінь насторожується. По тому вибухає грім, мов да-
лекий гарматний постріл.

— Таки не мине він нашого краю,—зауважує Максим, примруживши
очі, і ще пильніше вдивляється в східній обрій.

Бричка котиться.

Нарешті, ось починаються глибокі яри, долини, солонці й болота. суг-
линки, вибалки і мости. Бричка часто спинається. З неї встають Гнипа і
Зарубайніс, обдивляються шлях, схили й одкоси насипів, греблі, містки. По-
тому Гнипа щось записує до своєї кешенькової книжки, а Зарубайніс хазай-
ським оком оглядає кожну вибоїну, пробує заступом на шляху ґрунт, вип-
робовує руками міць поручнів та впорень на містках. Адже цим шляхом
скоро підуть вантажні автомобілі, трактори з великими причіпними гарба-
ми, двокініні фургони, вози, запряжені кіньми й волами—скриптимуть під
вагою, везучи на цукроварню буряки. Шлях мусить бути справний. Він
мусить витримати вагу кількох сотень мільйонів центнерів буряків, не зат-
римати їх у полі ані на хвилину.

І тепер по всій черкаській землі, шляхами, що тягнуть од плянтацій до
цукроварень їздять брички, автомобілі, вози. В них сидять Гнипи, Зару-
байноси. Ідучи, вони як Максим і Антон—часто спинаються, оглядають
шляхи, виявляють дефекти, записують місця, де ті дефекти виявлено, тут
же записують, якого саме треба матеріалу, щоб полагодити шляхи.

Ось Гнипа, схилившись на поренчата, пише:—«Міст у Вовчому яру:
поміст гнилий. Потребує перестилки. Висип з обох кінців містка розсунувся:
насити піском і вимостити каменем. По всьому шляху на двадцять вісім
кілометрів—особливо проти Заячого гаю—глибокі вибоїни, ґрунт: суглинки
й солончаки. Підводи застрягатимуть. Треба вимостити шлях по долинах,
на суглинках і солончаках каменем, а вибоїни засипати піском, домішавши
здрібне того каменю та цементу. Для шляхового будівництва потрібно: одну

камінедробарку, машину — коток для наочування, і машину бутинувати шлях у долинах, ярах, балках та там, де великі вибоїни. Робочу силу до машин взяти з цукроварні, решту з колгоспів. Колгоспи також мусять дати кінні й тракторні підводи підвозити камінь, пісок, глину й дерево».

Зі сходу сунула хмара. Але ні Максим Зарубайніс, ні Антон Гнипа не зважали на те; вони, спершись на перенчата підраховували, скільки потрібно різного матеріалу й робочих рук на шляхове будівництво. Раптом у Заячому гаю свиснув вітер. В одну мить хмара заступила сонце.

— О, вже починається, — сказав Зарубайніс, одірвався од поренчати, швидко підійшов до коня, взяв за повід і повів з шляху в яр.

А Гнипа все ще підраховував.

Гай і поля шуміли, гули. Почав накрапати дощ.

— Антоне, чуєш? — крикнув з-під мосту Зарубайніс. — Скоріше тікай сюди, бо он, бачиш який вихор суне з гаю! Зіб'є з ніг! Пересидимо тут, доки його пронесе лиха година... Тікай, Антоне! — гукав Зарубайніс, прив'язуючи коня до товстої дубової палі і накриваючи його повстяною попункою.

Тільки Гнипа збіг із шляху та повернув під міст, як угорі над його головою завило, застогнало. Ударив грім, мов стогарматний вибух. Запнуті чорною хмарию поля, хвилину стояли, одягнуті в золотий вогонь. То блискалки блискавиці. І знову тріщало, гримло: знову гримів грім.

Вітри об'єдналися в бурю й ідуть невідомо куди, ламаючи в перелісах дерева, вивертаючи їх з коріннями. Ці вітри тепер здіймають по селах із хат дахи, з повіток і клунь покрівлю, перевертають хліви і курники. На полі вони розбивають копи ярини й розносять снопи по ланах, піднімають в повітря цілі полукипки й сердито кидають на землю, ніби хотять їх убити.

Буря, стоваришувавшись із дощем, виє, голосить, тужить, кричить мілйонами зойкних, тривожних голосів.

— Ич, лиха його розмордувала! Такої бурі в нашім краю ще не було... не пам'ятаю. Ич, дивись... — каже до себе Зарубайніс, тиснеться до стіни насипу, водить очима навкруг себе і, нарешті, довго дивиться в одну точку.

Буря вривається й під міст і, мов хвиля води, що виривається з-під заставок, тисне на Гнипу й Зарубайноса. Вони хапаються руками за попережки і мостові впорини, щоб утриматися. Та буря щодалі стає лютіша, напружується, хоче вибити їх з-під мосту, вигнати в яр, а там вхопити і нести невідомо куди.

— Антоне, Антоне! — кричить Зарубайніс. — Іди-но сюди. За мною йди! — каже він, обережно ступає і, нарешті, ховається в якусь тічку.

Гнипа йде попід стінкою, теж ступає, щоб не посковзнутися, і потрапляє до Максима в грот, який глибоко входить з-під мосту в землю до шляху.

— Це добра схованка, — каже він.

— Мабуть пастухи зробили, щоб од дощу ховатися, — догадується Зарубайніс.

Запалили цигарки. Горіли кінці їх у темряві, мов двоє очей, що хвилини спалахували червоними вогниками і згасали. Зарубайніс раз-у-раз виглядав з гроту на коня. Буря в полях бушувала. Здавалося, що вона змете з зем-

лі села, ліси й гаї. Позламає наддніпрянські скелі, засипле яри й долини землею, взятою з горбів, винесе воду з Росі й Ташлика в Дніпро, перетворить черкаську землю на неоглядну, одноманітну рівнину.

Ревла буря.

Кінь їжачився, вигинався. Дошові краплі дошкульно сікли його з обох боків. Міст гув, і те гудіння сповнювало Антонові й Максимові вуха скаженим виттям. Розмовляючи, вони мусіли кричати, щоб щось почути.

Пройшовши отак полями, буря раптом ударила об густий Ірдинський бір, мов об муровану стіну. Затріщали сосни. Здалося, що тисячі людей у передсмертних корчах скрегочуть зубами од неймовірного болю.

По тому, на гнилих болотах, між очеретами осоками, знявся лопіт. Буря ойкнула, застогнала і вмерла. Стало тихо. Лише над полями плюскотіла злива, ідучи слідом за бурею в бір та на Ірдинські болота.

Гнипа й Зарубайніс вихопилися з гроту, побачили під мостом звивався глибокий ручай і плив яром на низини, за зливою.

— Подався, бачиш, куди... Глянь, як синьо над Ірдином. Ото пере! Затопить сіножаті. Отаву скоро вже косити б треба—говорить Зарубайніс, потопаючи зором у пасмах дощу, що звисли над бором.

— Оті ще болота, Максиме... Та, хай! Рік-два постоять, а там ухопимо ми їх. Там палива, палива для сахарень, нечислима кількість. То не болота, а золото, Максиме, лежить. Та голими руками важко його взяти. Рік-два... машин добудемося і піде торф із тих болот на заводи, фабрики. Чого більше—гадаємо ж побудувати в Ірдині електростанцію. От, буде й паливо. На десятки, а може й сотні років його вистачить. Та... дай нам у пір'я вбратися. В колодочки ми вже, Максиме, вбилися. Дай нам сюди машини, так ми так рухнемося вперед, що за п'ять-десять років і не впізнають нас. Факт, не впізнають! По золоті, Максиме, ходимо, топчемо його ногами, а вибирати... машин треба. Руками голими не візьмеш...

Слухав Зарубайніс слова Гнипині, ковтав їх і ковтав слину. А як Гнипа змовк, він, хвилину подумавши, вимовив:

— А й справді факт, як ти кажеш, Антоне. Віками в тім болоті жаби крикали та комарі плодилися. Та й сіножаті на них погані—дупкі осоки, рогіз та гав'яр. А то дивись, трапиться дощове літо і вродить там жаб'ячий ряс, що жовтим цвіте і листя має червонасте... як зветься той цвіт повченому не знаю... Еге ж, бувало, як зародить, та такий смердючий, що й худоба не їсть. А під дощове літо випаде, то нічого й не родилося на тих болотах. Торфу добіса там. Машин би нам, як ти кажеш. Колись було спробували торф заступами копати, то довго він сидів у печінках нашим селянам. Ще до революції граф Бобринський був узявся, та й кинув. Тільки пропасниці серед людей розплодив, сот із п'ять душ, мабуть, дуба дало. Довго хоріли всі. І тільки вже в революцію вивели ту пропасницю. Приїхали лікарі та давай труїти якимись ліками оті болота, комарів виводити. Еге ж... машин би туди, не ліз би тоді чоловік у воду по пояс, не стояв би аж до поперека у холодному мулі...

По цьому Зарубайніс одірвав очі од Ірдинського бору, над яким небо вже почало вигулюватися, пішов до брички, зняв з коня попонку, взяв його за повід і вивів на дорогу. Слідом за ним пішов і Гнипа.

Через годину в полях знову стояв тихий, як став, і чистий, як криш-

таль, день, повний тепла й сонця. Бричка котилась далі. Спорили над шляхом, що були вже взялися з-під корінців іржою, після бурі й зливи повселішшали, здавалося, здатні були пережити ще одне літо.

— Но-о-о, но-о-о,—смикаючи віжки, гукав Зарубайніс і цьвожжав—Но-о-о... гіть!

— Отаке було розходилося,—загомонів Зарубайніс.—Мабуть у боручорт із сосни убився, або щось у лісі здохло, як у нас кажуть... І розмордувала ж його лиха година!—сердився він.

Бричка котилася далі просто на цукроварню.

А надвечір Зарубайніс повертався до колгоспу сам. Ідучи, він пильно оглядав бурякові плянтації, що зеленіли лободою обабіч шляху.

II. Шляхи одягаються в камінь

Ще й сонце не зійшло, а з Сміли в напрямі плянтації вийшло перших десять вантажних автомобілів, вщент наповнених каменем, піском та бочками з цементом. Слідом за ними вийшла валка тракторів. Кожен трактор тяг за собою причіпного воза, навантаженого будівельним матеріалом—дубовими сволами, палями і дошками, обополами, залізними реями і ящиками з цвяхами. Кілька тракторних возів були порожні. В одному з них сидів між десятком робітників Антін Гнипа. Незабором трактори, що тягли порожні вози, повернули ліворуч і пішли шляхом до ліса, з якого вже здала виділася цегляна обшарпана межа, а над нею здіймалася рожева хмара куряви. Трактори підходили все ближче й ближче до вежі. А коли зовсім наблизилися, робітники й Гнипа побачили крізь просвіти ліса руїна середньовічних будівель.

Лежать вони, ті руїни, ще з часу революції, як непотріб, порослі густими бур'янами та чортополохом.

Нарешті, трактори спинилися. Гнипа зіскочив з воза і в ту ж хвилину од вежі до нього підійшов Максим Зарубайніс.

— Оце й добре, що вчасно приїхали!—Подав руку.—Драстуй, Антоне—міцно стис мозолясту долоню Гнипи.—Глянь,—показав на руїни рукою.—Ще вдосвіта прийшло нас сотня хлопців осюди, та й заходилися... Працюють!

Гнипа оглянувся навкруги, побачив: на руїнах стояли, позгинавшися з кайлами, ломами і заступами в руках, люди, ламали товсті стіни вежі, вивертали з землі велике каміння. Потім все те на носилках підносили до каменедробарки, сипали в барабан, а та з гуркотом і ревом ламала каміння й цеглу на шматки. З другого кінця машини стояло кілька людей і великими наче ківші, лопатами скоро, ні на хвилину не зупиняючись, одкидали в купу дрібнений камінь.

Гнипа наказав тракторам під'їхати до тієї купи і вантажити.

— Бачиш, Максиме,—сказав він по тому Зарубайносові,—от і знадобилися вежа й руїни. Ляже все це у вибоїни на шляхах. Засиплемо дороги в долинах, щоб вози не грузили.

— Еге ж, еге ж... А то маячить тут, як примара...—відказав Зарубайніс.

— Щоб і сліду од панського кодла не зосталося,—додав якийсь колгоспник.

— Та й на бісового батька вона тут здалася, оця вежа! У ній тільки сичі водилися, тюкали серед ночі, глитаї та бандити всякі всю революцію тут ховалися,—вставив третій колгоспник.

... Скрута ж бо яка з будівельним матеріалом! Піску на черкаських землях—утопитися в ньому можна, а от каменю—обмаль. Хотіли просити уряд прислати ешелонів кілька каменю, цвяхів, скоб'яного заліза, рейшин та всякої всячини. Гнипа й подав думку, використати кам'яні руїни панських маєтків, що лишилися після революції. Прийняли колективи цю думку та й послали гонців в усі кінці своїх земель. А ті й познаходили, облічили яка руїна і скільки дасть, бо вже було відомо з записів Гнипи, скільки треба будівельного матеріалу. Чого не вистачатиме, постановили просити в цукроварень.

І тепер оце збирають руїни на тракторні вози, везуть у поля, а там на визначених Гнипою місцях зсипають, скидають в купи. Сотні й тисячі колгоспних підвід розвозять по шляхах пісок, лозу, дерево.

За два дні руїну й вежу було знято з лиця землі роздрібно в каменедобарці й теж вивезено в поля. Третього дня на шляхах почалася робота. Зарубайніс організував із колгоспників бригаду теслярів, каменярів, допоміжних робітників, пісковозів і водовозів. Гнипа прислав з цукроварні дві бригади ковалів з польовими дмухалами і ковадлами. Теслярі й ковалі працювали на мостах, місцями клали нові перекладки, старі впорини замінювали новими, інде змінювали палі, вганяючи в землю важкими залізними бабами, підчепленими через блочки на товсті линви, цілі сторічні дуби. Нові палі були обковані через кожен метр залізними обручами, щоб не розчухувалися. Впорини й поренчата ковалі зшивали шиновим залізом. На великих мостах клали перекладами залізні реї. Отож доводилось їх з кінців загинати, вивірчувати в них дірки для шрубових зошивів і кріплення.

В ярах і долинах на шлях виливали розчинену водою мішанку з дрібного каменю, піску й цементу. А слідом за цим проходив важкий коток машина, вбутиновуючи насипане. На болотистих місцевостях лагодили старі греблі: де каміння було вивернуте, чи й зовсім не було, каменярі встиляли шлях сірим грузом, щільно вкладаючи його один до одного й засипаючи піском, щоб не вивертася. Попсовані одкоси засипали землею, зверху знову ж таки мішанкою з піску, каменю й цементу.

Робота йшла на всіх шляхах черкаської землі.

В маленькому, на двоє місць, автомобілі тими шляхами їздив інженер шляхового будівництва Датюк, оглядав роботу, давав поради і вказівки бригадирам. Він з'являвся то там, то там несподівано, налітав, мов вихор, спинав авто (сам був за шофера), вискакував з кузова і починав порядкувати.

Ось він мчить дорогою, що йде через круті яри і вибалки. В долині, недалеко від Заячого гаю, бригада каменярів лагодить сошу. Датюк під'їздить до неї, спинає авто.

— Драстуйте,—каже він, вискакує з кузова, підходить до каменярів.—Ну, як робота? Іде?—Оглядає зроблене.—Мало, хлопці, мало. Натискуйте.—При цьому він нагинається, пильно дивиться, як укладають каменярі буляжник.—Не так, товариші, не так...—Він нахиляється ще нижче. Дайте й покажу.—Бере з рук молодого каменяра кирку, стає коліньми просто в пі-

сок, підкладає під себе ліву ногу.—Дивіться, всі товариші... цей ось кінець каменя товщий, а цей трошки тонший. І на тім і на тім боці каменя, як бачите, є ледве помітні виймки. А ось вище одтулина, пологоспадний горбок... Для чого це?—питає несподівано Датюк, і тут же й відповідає.—А ось для чого: берете ви отакий булижник і садовите перший отак—при цьому Датюк кладе камінь,—у пісок, значить... Щільно притискуєте до вкладених уже булижників, обгортаєте піском, засипаєте щілини. Потім,—каже далі він і дістає знову камінь,—берете другий булижник, садовите його в пісок тоншим кінцем, притискуєте міцно до вкладеного. Полбгоспадний горбок цього каменю входить у виямок того, що ви посадили раніш... Отак укладені булижники, чорта лисого, вивернуться. Хоч тисячу тракторів пускай ними, вони витримають.—Підвівся й передав кирку молодому каменяреві.—Працуйте, товариші, щоб якнайскоріше закінчити. Бо, як підуть дощі—погана робота буде. Прощайте! Скоро навідаюся знову,—і він пішов до автомобіля, вскочив у кузов, поїхав далі.

— Меткий чоловік, цей інженер... кажуть—з робочих,—сказав уже старий, але ще міцний каменярь Яким Свіріпа, пристукуючи молотком кирки тільки-но вкладений камінь.

— Еге ж... добряга, видно,—встряв у розмову другий каменярь.

— Колись таких не було,—казав далі Свіріпа.—Сам я й до революції каменярував на шляхах. Казна тоді лагодила дороги, підрядникам оддавала, таки ж нашим черкаським. А вони вже збирали грабарів та й вели їх на роботу. В кого конячина була, той у грабарі йшов, а я, як безкінний, то бувало. припряжуся до валки, і той... Отак ціле літо й тиняєшся каменярем... Еге ж, бувало працюєш. Дивись—приїздить фаетоном од земської управи інженер. Коні добрячі, збруя на них сріблом виграє. А на ньому галунів та петлиць тих, аж очі сплянуть. І така, знаєте, пиха, не підступишся. І не заговорить, було, до простого чоловіка. Подивиться, подивиться, крикне—не так кладеш!—щось там поговорить з підрядником та й їде собі далі... Еге ж, їздили, а їм казна прогонні платила. З нашого брата бралось на прогонне, од заробітку... Глянь, щотижня й одлуплять у кожного кам'яря псалтинник. Хто зна як там воно було, чи доходили ті гроші до того інженера. А підрядник, рад стараться, брав од нас. Мовляв, приїздив од казни інженер, вас учить, треба заплатити йому. Хто ж задарма учить?..

— Ого... Ті підрядники так наживалися, що держись. Ось у нас тут, під Черкасами, Кашаненко Іван, був собі та жив собі. З підрядів розбагатів. Дім такий поставив, що куди вам!—почав був розповідати молодий чернусий каменярь.

— Знаю, знаю!—перебив його Свіріпа.—Як облупленого знаю. Років з чотири і я в нього працював. Тоді ще парубком був я. Вийшов Іван Кашаненко з нашого брата, з каменяря на підрядника вибився... І не дарма ж ото є приказка: не так чужі пани, як свої недопанки. До чого й хижачина була, так і сказати трудно! Працювали ми в нього. Як тільки бувало почне розвиднятися—вже й лазить по табору, будить: вставай, вставай...—і до пізнього вечора. Деякі підрядники платили по карбованцю денно, а він по дев'яносто копійск. І в обіді і ввечері годував юшкою із смердючої тарані. А пшона в тій юшці... як ото кажуть: зварив хазяїн своїм займитам крутого, крутого пшоняного кулішу... Налив казан водою, вкинув

одну пшонину, вода кипіла, пшонина крутилася і вийшов крутий, крутий куліш. Отак і він... Ото й нажився, та ще, бачите: пронохав, що земським інженерам добре живеється, панами живуть, то він і трьох синів своїх на інженерів повиучував. Губа не дура! Знав де штани замочити, а де висушити. Промаху не давав. Тяг з людей жили, ото й зажився був.

— Старий каменяр змовк, на хвилину замислився. Проте, кирка в руках йому просто витанцьовувала, а каміння швидко лягало одно до одного.— Думав,—казав Свіріпа далі,—як повернуло мені через півсотню... не доведеться на себе попрацювати й року. А це таки діждався. Це вже на себе... Правда, і за революції довелося поробити в підрядника, у Прокопа Кандиби...

— Бо власть тоді ще не в силі була сама з усім упоратися—то й кликала підрядників. Не давала вже їм жили мотати з людей, як колись. Ото трохи й пожив Кандиба ще й за революції,—зауважив на те молодий, безвусий каменяр.

— Га? Кандиба? Шкура!—зойкнув Свіріпа.—Вовк в овечій шкурі. Ще навесні ми його ліквідували, на раді неможницькій постановили вигнати з села... І вигнали. Коли це, як пішла чутка, що шляхи і мости лагодити-мемо, приходить у село, сновигає по кутках... так і так, чи не оддасте, мовляв, мені підряду? Напоїв горілкою Семена Паленого та Онопрія Ковганя, щоб за підряд голосували в сільраді... І до мене прийшов, та такий вам м'який, що просто бери його та й гни в дугу, або до болячки клади... Так мовляв, і так, каже. Якиме Прохоровичу... це до мене. Перший раз по батькові мене звеличав... Я ж, каже, не собака, хочу шматок хліба їсти. Та й ви ж, каже, люди, не вовки, допомогти б людині, свято подумати... Ото шляхи та мости лагодити збираються то чи не вставив би й ти слово за мене. І я ж тобі, каже, колись помагав шматком хліба. Згадай, каже, як тяжко тобі було.—Закипіло мені в грудях, братці-товариші, та я промовчав, поклав йому рукою на ворота. Іди, кажу, чоловіче, і без тебе справимось. Вонків, кажу, своєю кров'ю годі годувати. Іди, кажу, та й не оглядайся.

Точилася розмова між каменярами, а соша все росла й росла. Ось вона вже почала вихоплюватися із солончакової низини на горб. І сонце почало котитися за обрій. Надходив тихий, що пахне прохолодою, серпневий вечір.

IV. Копали біле золото

Задзвеніла залізним дзвоном у полях суха осінь. Закурили шляхи, перегукнулись села—колгоспи з цукроварнями. Потяглися на плянтації валки возів навантажених азступами, ножами, харчем, одежою, відрами, казанами й посудом.

П'ятнадцятого вересня і Зарубайніс вирядив з колгоспу кілька підвід та двадцять плугів, запряжених пароконками, підколювати буряки. Бригадиром у бригаді підколювачів був Андрій Карий, колишній наймит Івана Шекені, а тепер член правління колгоспу й бойовий командир сталевोї кінноти—так він зве тракторну колону.

І ось—бригада прибула на плянтацію. Перед її очима стояв буряк, як велике тихо озеро, одсвічуючи на осінньому сонці прижовклою зі споду гичкою.

Хлопці швидко випрягли коні, дали їм перепочити, погодували сіном та

роз'їхались по селах лагодити фургони, гарби, вози кінні й тракторні, вантажні автомобілі—щоб усе було готове до часу возовиці буряків.

Минали дні, дихали прохолодою. По осінньому шуміли гаї, сфарблюються у золотавий колір.

Гичка на плянтаціях з-піднизу почала жовтіти. Це визначало, що буряки досягають.

Максим Зарубайніс ходив по табору, порядкував, організовував бригади, комунки, розставляв їх по плянтації на-копання. А незабаром почалася й робота. Бригади—Івжина й Тетянина—стали поруч, од лісу, зайняли кожна по півгектара.

Зарубайніс вивів на плянтацію хлопців та чоловіків: він у них був за бригадира.

— Соромно нам буде, якщо молодіці й дівчата та випередять нас. Глядіть, хлопці!...—сказав він своїй бригаді.

Зарясніла плянтація ватянками, кожушанками, сірими вовняними хустками, сивими шапками.

Кожну бригаду було розбито на дві групи: перша зносила буряки носилками до куп, а друга чистила їх од землі й гички.

— Тільки глядіть—хвостиків не обрубувати. У хвостиках цукор! Коронку од гички лишати найменшу, щоб вона була зелена і як перстень завбільшки,—інструктували Івга, Зарубайніс і Тетяна тих, що чистили буряки.

Надвечір од лісу плянтацію одгородили сотні берковців буряку. Лежали ті буряки на чорній землі купами, чисті, мов дощем перемиті. Гичка лежала в копичках окремо. Зарубайніс ходив поміж купами буряків та гички, оглядав усе те. Часто підходив то до того, то до того берковця, брав у руки буряк, довго оглядав його, потім витягав з кешені складаного ножа й старих костяних черенках, розщипав, урізав з середини скибку білого, хрусткого, як сухий лист, крихкого, як стигле яблуко, плоду і клав ту скибку в рот. Жував.

— А солодкий же який!—казав він до себе. По тому відрізував ще скибку, підносив до очей і дивився крізь неї на сонце, що вже спадало за ліс. Очі його притускли, довго стояли на скибці. Він бачив між рідкими, але міцно зітканими, білими жилками—артеріями рослин—жовтуваті ямки, наче щільники, налиті білим, прозорим соком.

Зарубайніс дивився, бачив: у ямках, налитих прозорим соком, грало соняшне проміння, і навіть видно було як одсвічується та прозорість синенькими вогниками, чисто такими, як одсвічується світло на грудочках цукру.

— І який же буряк цукровистий! От уродив бурячок. Ну, цього хоч не хоч, а вісімнадцять відсотків можна взяти,—захоплено думає Зарубайніс.—Так і скажу Гнипі: ми дали вам буряк ось який, а тепер уже ви, робітники, дайте нам отакий цукор. Добрий буряк. Факт—добрячий—сказав би Антін, якби побачив.

А як сонце сховалося за лісом і зовсім звечоріло, коло курінів і наметів скрізь запалало багаття, гармонія в руках гармоніста Матвія Хвалька заграла польки й метелиці. Круглолиця дівчина, тепер уже бригадирка Тетяна, танцювала як і влітку, метляючи круг себе молодіць та дівчат. А як посідали їсти куліш, що його зварила Мотря, Зарубайносова жінка,—Максим Зарубайніс вийшов на середину великого кола копачів і хрипким, але твердим голосом оповістив, скільки за день викопано.

Настала ніч. У наметах та курінях копачі полягали спати. Але гомін не вщухав. Дівчата співають, сміються.

Ось у курені чути розмову:

— Сьогодні мало... тільки двадцять га.

— З непривички.

— Еге ж, до завтра пухирі поприскають, то зробимо більше.

— Не падай духом...

— Хто там?

Навколо намета чути тупотіння, а згодом чути й голоси.

— Де вони тут порозлягалися?

— Бреди, натрапиш,—відповідає хтось із намету.

Минає ще хвилина в тихому гомоні й шепоті. Раптом:

— Га-га-га... гі-гі-гі... Ну й... Марина... го го го...—забелькотав грубий чоловічий голос.

— Ой,... хто це? Та пустіть... Та хто це?.. Що це? Пус-с-тять...

— Ну, ти... дивись, і не торкни її,—казав все той же грубий голос.

— Та пустіть... Хто це? Дівча-а-а-та-а...

На мить стало тихо.

— Пусті-і-ть...

Раптом почувся виляск чиеїс долоні. Хтось метнувся по намету й кинувся геть з нього, що аж земля загула йому під ногами.

— Ха-ха-ха... хе-хе-хе... хі хі хі... дівча а т ка...

— Гей! Ви, там! Спіть! Вставати ж завтра треба рано. Мордує вас лиха година.

По цьому вже чувся тільки шепіт.

— Марино, Марино...

— Що таке? Хто був?

— Дівчатка мої,—відповідав на те тоненький дівочий голос.—Сміх... умора. Прийшов із сахарні конторський писар Гриша Пончик, і до мене. А я його по потилиці лясь, а він драла... Сміха... Думає, як ми з села, а він писар, то я його й пушу до спідниці. Дзуськи...

— Ну й добре ж ти його...

— Більше не прийде. Я його так ляпнула, що ось побачите завтра із знаком на пиці ходитиме...

— Хі-хі-хі... От бойова Марина. Отак їх!..

— Та спіть бо! От лихо!—сердилася якась молодиця.—Спіть, або геть з куріня і там регочіть, хоч порозперізуйтесь.

А згодом намет припинив, заснув. Над усім запанувала тиха місячна ніч, що дихала з півночі прохолодою й пахощами землі.

Над долинами підводився туман.

А як почало світати, Максим Зарубайніс ходив од намета до намета, будив дівчат, приказував:

— Он і сонце вже з вас, сонливих та лежебоких, сміється. Норми сьогодні не начистите. Пора, пора... Вставайте, дівчатка. Казав вам учора—лягайте спати, а ви сніялися. Тепер з вас сонце сміється...

Схоплювалися дівчата з постелів, швидко згортали рядна, бігли до берил, що стояли з водою серед табору, швидко вмивалися й ставали на пляс-танцю.

— Для таких хороших дівчат... та щоб ви не сказали, ми б те й зробили,—додав другий.

— І, зосібна, он для тієї що так привітно сміється. Для злої,—показав гретій на Олесю.

— І-і-і... мої ж ви, голубчики... Олесю, Ганно, Маринко, біжіть до куріня, заберіть усі тупі ножі,—казала Тетяна,—і несіть сюди.

Дівчата кинули на землю ножі й наввипередки побігли до табору копаців. Тетяна взяла ті ножі й до трьох хлопців, що стояли поперед усіх:

— Товаришочки, ось вам,—подає ножі їм до рук,—беріть і, за дівчат, що побігли по ножі, почистіть трохи, докиль вони повернуться. Ми змагаємося і жодної хвилини дарма пропустити не можемо.

Хлопці знову переглянулися між собою, знизали плечима. Проте, взяли ножі, вийшли на плянтацію і заходилися чистити буряки. Глянула Тетяна на них і зразу ж вгадала, що й в цьому ділі вони дуже тямущі, як мабуть тямущі в ковальській і слюсарній справі. Ножі вони тримали в руках сміливо. Буряки брали до рук так, як і дівчата, трохи вище хвостика міцно затискуючи в пальцях і тонко зрізували гичку та обскрібали землю. Це сподобалося й дівчатам. З облич їм спав глузливий посмішок, що був перед тим, як хлопці взялися до ножів.

За півгодини з табору повернулися Олеся, Маринка й Ганна, принесли з сотню ножів, замотаних в ряднину і передали Тетяні, а та передала їх хлопцям приказуючи:

— Завтра ж і принесіть, голубки. Бо ми ж змагаємося. Працювати нічим. Ці ось уже позатуплювалися. Принесіть... Ждемо вас, як не знаємо й кого.

Хлопці вместилися на вози.

— Ждіть і ножів і нас!—гукнув один з хлопців, коли підводи рушили їхати.

По тому дівчата зайняли смугу од дороги. Йдучи до лісу, вони старанно вибирали підкопані буряки, обчищали їх і складали в берковці.

Підвечір до Тетяниної бригади навідався Зарубайніс. Обвівши крут себе хезяйським поглядом, він запримітив, що місцями гичку не складено до куп, а просто кинуто на полі.

— Тетяно!—гукнув він до молодой бригадирки.

Та підійшла до нього.

— Що, дядьку Максиме?

— Скажи ще раз дівчатам, щоб не розкидали гички по полі, а складали її в купи. Гичка—то цінний харч для худоби. Зробимо силос. Скажи їм, Тетяно.

— Добре, дядьку, скажу,—одповіла Тетяна і підступила ще ближче до Зарубайноса.—Ну, чия взяла? Ми, виходить, випередили?

— Не дуже. Хлопці вже доганяють вас. Тепер у вас тільки на берковець більше.

— А-а-а... ви вже й полічили? То виходить, ви агентом прийшли сюди од своєї бригади?—Тетяна обернулася до своєї бригади.—Ді-івча-а-тка-а... Хлопці вже нас доганяють! Ото загомонілися ми з майстрами.—Вона кинулася од Зарубайноса в гущу сірих вовняних платків.—А ну, візьмімося...

щоб їм штани помокрішали!—і вона заходилася порядкувати, сама вхопи-лася до роботи.

Максим усміхнувся собі в стовбурчасті вуса й подався до чоловічої бригади.

Минав терпкий осінній вечір. Поля навкруги співали, гомоніли. Бригади перекликалися, довідуючись хто скільки вибрав та начистив буряків.

Вночі, лягаючи в куріні спати, Олеся сказала:

— Ось принесуть нам завтра хлопці гострих ножів, то ми всім покажемо як то працювати треба.

— А так,—погодилася Тетяна.—Сьогодні ми їх випередили на три берковці. Мало! Івжина бригада йде нарівні з нами. Завтра треба й її випередити.

...Ранком, на виклик Зарубайноса, із колгоспу на плянтацію прибуло п'ять плугів і привезли з собою великі кінні совки.

— Що це? Оратимуть?—цікавилися дівчата, питаючись одна одну.

— Хто його зна. Це щось нове надумав дядько Максим. От іще голова,—одповіла Тетяна.

Дівчата побігли до Зарубайноса.

— Що оратимуть? Де оратимуть? Дядьку Максиме, скажіть...

— Еге ж, оратимуть...—одказав той.

— Навіщо? Рано ж бо. Та й не кіньми ж під буряк орати. Трактори в нас є.

— Побачите.

Чоловіки, що прибули з плугами, незабаром запрягли частину коней у вози. До них підійшов Зарубайніс.

— Ідьте, хлопці, плянтацією. збирайте на вози гичку. Та перетрушуйте добре, щоб землі в ній не zostавалося. Її вже досить прив'ялили вітри і, саме раз пустити на силос. Звозьте ген, туди, де перехрещуються дороги. Там найвища місцевість і суглинкуватий ґрунт. Скидайте в купи, саженів за п'ять од дороги.

Поїхали вози плянтацією й почали звозити гичку. А тимчасом, до того ж місця, прийшло кілька плугів, запряжених по четверо коней в кожен, а за ними, троє коней тягли великий дерев'яний совок. Плуги зайняли од дороги вузьку смугу й почали орати. Обернулися разів п'ять. Тоді по ріллі пішов совок, вигортаючи зрушену плугами землю на обидва боки. Слідом за совком знову йшли плуги. А так, під вечір, було виорано двадцять силосних траншей, подібних до ровів, кожна довжиною в дванадцять метрів, шириною в три метри і глибиною в два з половиною.

Другого дня з колгоспу було привезено цегли, старих обополів та дощок і бригада теслярів та каменярів обклала стіни траншей, в одну цеглину, застала в кожній дошками та обополами—підлогу. Почали силосувати гичку. Її знову перетрушували і клали шарами в траншейні рови. Там стояли хлопці й вбутиновували гичку, наче пресами, важкими дубовими бутинами.

— Міцніше, міцніше, хлопці. Втопуйте, щоб у ній повітря не було. Видавлюйте його з гички,—порядкував Зарубайніс.

— А нащо то? Повітря не шкодить. Якби не повітря, то й ми б помирили. Усе живе потребує повітря,—заперечив молодий парубок.

— То правда, хлопче,—відказав Зарубайніс.—А от силос не любить

повітря. Воно зіпсує гичку й наша праця пропаде, прахом піде... Ось...—Зарубайніс миттю витяг з кешені штанів папірець.—Я вчитав у календарі... Пишуть, щоб так... то...—Його очі вп'ялися в дрібні літери петіту.

— Що там пишуть, почитайте, дядьку Максиме,—просили хлопці, оточивши Зарубайноса.

— Е, ні... я скоро не вчитаю...—Він підвів очі й помітив Карпорукового Пилипа.—Аге, ось,—простяг йому папірця.—На, Пилипе, почитай хлопцям, щоб вони знали як то треба робити силос.

Пилип узяв з рук Зарубайноса сторінку одривного календаря і почав читати:

— «При силосуванні соковитий корм скисає, подібно до того, як, наприклад, скисає молоко. Це скисання зветься молочно-кислим шумуванням і полягає в тім, що невидимі для звичайного ока живі істоти,—звуться вони бактерії,—частини цукру, що є в рослині, себто в буряковій гичці, перетворюють на молочну кислоту, через що ці бактерії й звуть молочно-кислими»...

— Чуєте як мудро?—вставив Зарубайніс.

А Пилип читав далі.

— «Та в природі існують не тільки молочно-кислі бактерії. Їх багато є. Наприклад, є оцетно-кислі, що виробляють масляну кислоту з того ж таки цукру. Але нам треба, щоб у нашому силосі працювали тільки молочно-кислі, бо оцетова кислота, а також і масляна, вироблені оцетовими та масляними бактеріями, шкідливі для тварини. Молочна ж корисна. Як же нам зробити так, щоб у нашому силосі працювали тільки молочно-кислі бактерії й не працювали б шкідливі для силосу оцетові та масляно-кислі? Досягти цього дуже легко, а саме: треба витиснути якнайбільшу кількість повітря з корму, що його силосується, старанням бутинуванням і швидким завантаженням траншей».

— Аге! Розумієте, хлопці, для чого треба швидко та міцно вбутинувати гичку?—питався Зарубайніс.

— То ж як, розуміємо,—відказали ті.

— Да-а-а, пишуть у календарі...—говорив далі Зарубайніс, витягаючи при цьому ще одного календарного папірця з кешені,—ще й таке про силос пишуть... І добра ж штука, скажу я вам, силос! Не виходитиме вже на весну наша худоба сухореброю, бо корму для неї уповні вистачить. Тут ось,—тикаючи пальцем у тільки-но витягнутого папірця, каже Зарубайніс,—пишуть, що навіть будяки, оте прокляте перекотиполе, що засорює наші поля, може здатися на силос. Можна силосувати і зелені кукурудзу, бадилля... головки і бадилля соняшнику, всякі бур'яни, сорго—просо таке є, гудину гарбузову, огіркову й всяку, не кажучи вже про суданку та виковів-сянку. І капустає листя, і картопляне бадилля...

— Мабуть і крапиву можна?—вставив хтось здогадку.

— А так, і крапиву. Ну все, все чистісінько можна. Що хочете. А корм який добрий з отого всього виходить, що й сказати важко. Еге ж, так от шуть...—простяг папірця Пилипові.—На, парубче, почитай.

Пилип знову читав:

— «Кожна траншея на дванадцять метрів довжини, три метри ширини, два з половиною глибини в середньому дає силосу п'ятьдесят чотири

тонни. Вважайте, що на одну корову денно даватимемо норму двадцять кілограм, то така траншея прокормить ту корову п'ятьдесят днів».

— Он як!—захоплено вигукнули хлопці.

— А ви ж думали. Цієї зими наші корови не голодуватимуть,—одказав Зарубайніс і тут же додав,—ставайте, хлопці, до діла. Силосувати треба якнайшвидше, не перепускати на другий день, бо ви ж чули, пишуть, що то шкідливе...

Бригада силосників вхопилася до роботи. До вечора двадцять траншей було наповнено гичкою, вбутиновано. Зверху їх заслали кульовою соломою, вкрили очеретом, привезеним з колгоспу, бур'яном, а потім все це засипали землею, нагорнувши на траншеї великі горби, щоб не проходило повітря.

Зарубайніс повернувся до табору копачів стомлений. Проте він відпочивати не ліг, а скликав коло багаття виробничу нараду. Івга Невінчана ще здень, коли Зарубайніс порався коло силосу, повідомила його, що в Златопільському, Звенигородському й Шполянському районах в копанні буряків—прорив і, що тамішні колгоспи просять допомогти.

Горіло багаття жарко... Полум'я фарбувало в рожевий колір смаглих лиця копачів. Говорила Івга Невінчана.

— Раз просять, то наш обов'язок допомогти. Ще два-три дні й ми свій буряк викопаємо. Лежатиме він у берковцях. А там прорив. Нам треба скоріше впоратися. Давайце працювати і вночі. Поможемо своїм товаришам...

— А нам що до того, що там десь прорив?—Вихопилася Палажка Семиногова,—хай не сіють отак багато! Чого ж? Ми своє зробили, а вони хай своє.

— Палажко! І тобі не соромно?—спитала Івга.—Як же то так? А не вправляться вони, то хай, значить, буряки гинуть? Тож цукру скільки пропаде у держави. Ти думала про це, Палажко?

— Дай мені слово!—рвонулася до Івги Зарубайносова Мотря.—Я їй скажу...

— Кажі, Мотре,—погодилася Івга.

Мотря підійшла до Палажки, розвела руками.

— Те це ти так розумієш гуртове? А трапиться нам отаке нещастя, як у златопільчан та звенигородців, куди нам вдатися? Хто їм допоможе, якщо ми одмовимо? Га? Ми, ось, за два-три дні кінчаємо. І що ж, на печі лежатимемо, у просі кістки паритимемо, а буряк, що на нього стільки поту вилито, стільки мозолів на ньому нажито, хай гине? Га, Палажко? А то ж збиток який... І на нас він позначиться. Ти ж чула, як гозорив Гнипа: ми всі тепер тільки на себе працюємо. Ми на златопільчан, а вони на нас. Менше дадуть цукру златопільці й звенигородці, менше й ми краму матимемо. Машини менше дадуть. Подумай, Палажко...

Зарубайносові аж вуха одстобурчувалися од цих слів його старої. Вона, ще два роки тому тиха й покірна, що жила тільки примовками—«хай, якось уже доживемо віку й без колективу»,—тепер її не впізнати, говорила таке, що Максим до того ледве доходив розумом, але казати вагався. На очах йому тепер грали хвилики зворушення, глибокі зморшки на обличчі й чолі то розправлялися, то виростали.

Івга бачила це й раділа, проте, радості своєї не виказувала. Коли ж змовкла Мотря, вона спитала в зборів.

— То що ж, товариш, подамо допомогу? Пошлем вільні наші робочі руки у поміч златопільським і звенигородським копачам?

— Пошлемо! Пошлемо!—гукнули збори і над головами трьохсотенного натовпу багнетами знялися мозолясті долні.

— Давайте працювати і ніччю, щоб скоріше управитися з своїми буряками.—гукнула Тетяна.

— Еге ж, і вночі працюватимемо,—одказали збори, мов одна людина. І знову замайоріли сотні рук у повітрі, освітлені полум'ям багаття.

Палажка Семиногова одірвалася од натовпу, подалася до найдалшого курія й лягла спати. А Зарубайніс попросив собі слова.

— Раз порішили і ніччю працювати, то моя думка буде така: сьогодні лягайте спати. А завтра раненько й заходимося, вдень вибиратимемо й зноситимемо буряки до куп, а вночі чиститимемо. Поночі тяжко визбірувати їх. Отак і давайте...

Копачі одногосно прийняли цю пораду і розійшлися по наметах. Молодь лишилася коло багаття. Заспівала гармонія й всі з перемерззя кинулися в танок. Перед у танці, як і на роботі, вела Тетяна.

А ранок знову стрівся з копачами на плянтації. Тепер вони лише вибирали підкопані буряки і зносили їх до куп, щоб надвечір чистити.

Минув день, потас серед полів, як голубий вогник. Прийшла ніч, зодягнута в чорне лахміття, згорблена, як стара, богомільна, беззуба баба, зашепотіла про щось листом у борах, дихнула холодом з півночі.

Недалеко наметів тліє багаття. Коло нього трое дівчат—Тетяна, Олена й Ганна, чистять буряки.

— Бісові хлопці, казали сьогодні принесуть ножі та щось і не чути,—сердиться Олеся.

— А ці вже ось так ступилися, що просто ковзаються по коронках,—додала Ганна.

І знову мовчки чистили.

По всій плянтації палають багаття. Гармонія мовчить. Матвій Хвалько теж працює у чоловічій бригаді. Лише то там, то там співають тихими голосами дівчата та чути уривчасто-тихий гомін.

Незабаром у темені ночі почулися швидкі людські кроки.

— І хто б воно лазив тут?—спитала Олеся і, обернувшись, пустила погляд у темряву ночі.—Ми робимо, а хтось байдикує...

Але кроки стихли і дівчата знову загомонівшись, працювали.

Трое людей навшпиньках, тихо підкрадалися до багаття. щохвилини присідаючи, перепочиваючи, затаючи подихи. Дівчата, нічого не запідозрюючи, гомоніли. І, раптом, всі три відчули, як їм на очі лягли чийсь долоні, чийсь руки міцно затиснули їм голови.

— Ой... Хто це?—зойкнула й спитала Олеся.

— Фу-у... які ж холодні руки,—додала Тетяна.

— Та хто ж бо це?—питалася Ганна.—Пустіть, ой... Хто ж це? Хлопці, не жартуйте. Пу-у-у-сті іть. Холодно...

Три постаті вискочили наперед дівчат:

— Драстуйте,—сказав один.—Ми..

— І-і-і-хі-хі-хі...—зраділи дівчата.

В їхню радість увірвався голос одного з хлопців.

— Гей, Олесю... почувати приймеш?

— А ви, Ганно й Тетяно, нас приймете—питалися ще два.

— Пострівайте,—одмовила Тетяна.—А ножі принесли?

— Ось... є!

— Давайте!

— Ні... почувати прийміть... До сахарні нам далеко... Потомилися. Приймете.

— От, таке й скажете,—зніяковіла Олеся.

— Нате!—і хлопці поклали коло багаття в ряднину загорнуті ножі.

— От спасибі, соколики,—сказала Тетяна і при цьому витягла з ряднини ножа, почала ним чистити буряки.—І-і-і... гострий же який...—Чистить.—А ми ждемо, виглядаємо вас. Олеся й Ганна аж на дорогу ввечері бігали, очі видивилися,—підморгнула Тетяна хлопцям і кивнула головою на дівчат.—Тут гарячка, щоб за два дні скінчити. Спасибі, милі товариші,—і звернулася до хлопців.—Хочете з нами повечеряти?

— А що в вас є.

— Хліб і печені бурячки, гарячі. Смачні.

— І тільки?

Тетяна допитливо глянула на хлопців.

— А в нас ось, яблука, м'яка палиниця й сало!—одказав один з хлопців.

— Бенкет! Бал!—вигукнула Олеся.—Підсмажимо на шпичках сало, і такий бенкет утнемо, що світовій буржуазії й не снилося... І які ж ви, голубчики, здогадливі... Знаєте, чого душа хоче... Померзли ми...

Вечеряли.

А так, за північ, чути було в курні вже сонний голос:

— Збуди ж раненько, моя зозуленько. Щоб до гудка на сахарню встигнути. Збуди, мила, а то...

— Знаю... на осередку прочухана за прогул матимеш. І в нас нероб не люблять.

Затихло навкруги.

Ніч дихала осіннім холодом, майоріла чорним лахміттям над полями.

Ранок залив сивим туманом поля і сховав од дівочих очей заводських хлопців. Їхні постаті потонули в білястих хвилях аж на шляху, що веде до цукроварні.

Дівчата працювали ще завзятіше.

А за кілька днів всі буряки було вибрано і обчищено. Лежали вони в берковцях, з під низу обгорнуті землею, обкопані рівчаками, щоб дощовою водою не підтікали. Того ж дня, як було закінчено копку, на плантацію прибув і Антон Гнипа, привіз копачам од робітників цукроварні привіт. Зустрівся він із Зарубайносом в таборі, що вже збирався виїздити з плантації.

— Глянь, Ахтоне, впоралися! Прикинув оце я оком, то й виходить, що ми дали з кожного гектара сто шістьдесят центнерів буряка.

— За це вам резолюційна подяка.—одказав Гнипа.—Привезете ви його на сахарню, а там уже ми коло нього заходимося. Потече рікою в робочі райони і колективи сахарок.

— І за кордон?..

— Еге ж, і закордон. В обмін на трактори, машини, що так потрібні й вам, і нам, а, загалом, нам, Максиме.

IX. Возили біле золото

Закурили димами труби цукроварень на далеких обр'ях.

Підводи ще не дійшли і плянтації, як на увесь степ, на всі поля покотилися гудки. То цукроварні сповіщали колгоспам, що все наготові: миття, різка, дифузія, фільтропреси, вакуум-апарати, пробілка з шерегою вістонок—готові прийняти буряк.

— Чуєте, хлопці?—озвався Зарубайніс до возіїв,—кличуть! Буряків просять. Поспішаймо!—і він цьвохнув батогом.

Коні смикнули і побігли швидше. За Максимовою гарбою їхало ще з сотня підвід, запряжених кожна парою добрих коней. Торохтіли вози, дзвеніли сталевими тарілками, залізними вісями і втулками. Рубаний міст одходив у ліс, з очей возіїв зникав Ташлик, звиваючись олив'яною гадюкою серед полів.

Ось до гарб підбігли плянтації, всіяні купами буряків. Зарубайніс звернув свою підводу з дороги, під'їхав до першої купи, кинув коням під передні ноги рептуха з сіном, взяв до рук вила-граблі, зуби яких мають на кінцях круглі кульки, і почав ними кидати буряки на гарбу.

За годину підводи виходили з плянтації на дорогу. Колеса їхні під вагою буряків грузли в чорну землю, гарби скрипіли, гойдалися, мов колиски.

Коли ж підводи стали на шляху, одна за одною, Максим витяг з під гарби червоного прапора, розправив його і міцно прив'язав прапорище до лівої передньої люшні. Коням в очах відбився червоний колір, вони насторожили вуха, вдарили передніми копитами в землю, випрямилися, замахали головами. Здалося, що їх теж опанувала врочистість, здавалося, що вони розуміли важливість дій колективістів. До них підійшов Зарубайніс, погладив їм шкарубкою долонею спини, шиї, поправив гриви.

— А ну, вороненькі... Доведеться з вами попрацювати. Он скільки треба одвезти буряків на цукроварню. Вісімсот десять тисяч центнерів буряків зародило Га! Це ж, коли, вони дадуть цукру сімнадцять відсотків, то матимемо сто тридцять сім тисяч сімсот центнерів цукру! Чуєте, коники? Он скільки ми заробили. Га—Обернувся до підвідчиків, що в цей час оглядали гарби та поправляли на конях збрую й гукнув:—Рушаймо, товариші! Ідьмо червоною валкою, ударною бригадою возіїв. Там...—Маячила закучерявлена димом труба цукроварні.—Там нас ждуть!—Зарубайніс сплигнув на гарбу і вмотився на рептусі з сіном у передку.—Ньо-о-о, вороненькі! Гіть... Пішли-и-и...

Напружилися коні й легко зрушили важку гарбу, пішли дорогою, прядучи вухами та озираючись навколо очима.

Стогарбна валка їхала скоро, минаючи ліси, переїжджаючи яри, долини й відремонтовані мости.

Пахла осіння суха далечінь.

На обр'ях золотом одсвічували бори.

Возії, сидючи на гарбах, тихо про себе співали, гомоніли, перекликалися.

аж до першої, Зарубайносової й до останньої, що їхала з самого заду, підводи.

Всіма шляхами черкаських земель, од плянтацій до цукроварень тяглися валки підвід, загони вантажних автомобілів, трактори з причепними возами вщент навантажені буряками. По залізничних вітках од станцій близьких і далеких паровози-кукушки тягли вагони, теж вантажені буряком. Кукушки часто свистали верескливим свистом, обдаючи квилінням міді найдальші кутки цукрового басейну.

Зарубайносова ударна валка першою підійшла до воріт цукроварень. Тут її зустріли робітники. Першим до Максима підбіг Гнипа, вхопив його в руки і майже зсадив з гарби. Мовчки міцно, вони стисли один одному руки, хвилину дивились один на одного. Потім Зарубайніс поправив на голові шапку.

— Діждалися?

— Саме впору,—одказав Гнипа.

Підійшли до воріт ще сотня возів-колгоспників, а з воріт їм назустріч вийшла колона робітників. Над ними маяв червоний прапор.

— Слава колгоспникам!—гукнули вони в один голос.

— Слава робітникам!—відказали колгоспники залізними гортанями.

— Слава!!!

— Ур-р-а-а-а!!!

— Гнипові Антонові слава!!!

— Максимові Зарубайносові слава!!!

— Ур-р-р-а-а-а-а!!!—греміло на воротах.

Натовпи колихалися, а в повітрі над ними літали підкидані догори міцними руками і Гнипа і Зарубайніс. Панувала святкова радість.

— Та годі вже вам! Кістки розтрусите,—благав Зарубайніс.

Гнипа й собі відпрошувався.

— Хлопці... товариші, буде! Вже аж поперек болять... От чорти, ффу! Ну вас... От ще..

— Слава!!!

— Гур-р-р-а-а-а...р-р-р-а-а-а...—греміло, відбиваючись луною між кам'яних цукроварницьких будівель.

Нарешті Гнипа виліз на Зарубайносову гарбу, скинув шапку, вийнув нею у повітрі.

— Товариші!—гукнув він.—От що робить спільна праця, значить, союз робітничої класи і трудового селянства. Міць, о! Крицева! І, факт—вороги здаються. Ліквідуємо глитаїв, зметемо їх на базі суцільної колективізації! Факт... Ось перед вами, товариші робітники колективці з колективу «Заповіт Леніна». Вони сумлінно виконують заповіт нашого вождя, як виконуємо й ми його.

Слухали Гнипу робітники колгоспники, затаївши подихи. Потім його місце заступив Зарубайніс.

— Скажу я, Антоне, од лиця всіх колгоспників і од себе. Скажу я робітникам от що: ви, товариші, правильний показали нам шлях. Це як ти Антоне, кажеш—факт! Нашого одвічного ворога ви показали нам... значить, глитаїв. Та ми їх і самі бачили, тільки без вашої допомоги тяжко було нам боротися проти них. А ще наше лихо от у чім: кажуть вони, багатії,—ми теж такі люди, як і ви. Одному богові молимося... Ну, дехто

й думав, що люди... і вони, мовляв, жити хочуть... Та як розкумекали ми то вийшло, що не одному богів ми з ними молилися. Ховаючись під богом, християнською вірою, вони, тимчасом гарбали нашу працю. А це вже було почали і на нас, на нашу, робочо-селянську владу зазіхати. Та ми, суцільно колективізувавшись, так що й знистожимо їх, до пня! Оце були міст спалили та й впіймалися. Судитимемо... А оце,—Зарубайніс показав рукою на валки підвід з буряками,—привезли ми... Получіть, товариші. За декаду повну норму перевеземо. І нехай же спілка наша буде як криця! І хай нам і надалі помагає Антон Гнипа. Приїздіть до нас, товариші, радьте нас,—закінчив Зарубайніс і почав злазити з гарби.

Але до нього підбігло кілька робітників, вхопили на руки.

— Слава Максимові Зарубайносові!!! Слава!!!—загриміло знову.

А за кілька годин вечір і робітники вирядили валку вже порожніх гарб у поле. Поруч Зарубайноса коло передньої гарби ішов Гнипа.

— Управляйся ж, Максиме. Скоріше вези, бо через один п'ятиденник починаємо. Вже затопили паровичню. Розтопимо, розігріємо апарати, рури і... гайда!

— Ти не хвилюйся, Антоне. Сказано—зроблено.

Аж за цукроварнею попрощалися. Гнипа пішов назад, а Зарубайніс ускочив у гарбу.

Валка поринула у вечірню польову темінь золотої осени.

Минають день за днем. З півночі—свіжі вітри, несуть із собою холод-мряку, дощі й слякоту. Та в полях по дорогах однаково риплять вози—везиця буряків не припиняється. Адже до перших морозів, до першого молодого снігу—жодного берковця не повинно лишитися в полях, жоден буряк не повинен загинути.

З раннього раня і до пізнього вечора на вагарних будках по цукроварницьких дворах тільки і чути:

— Давай!.. Хутчій давай!

І от: з'їхала гарба на терези, хитнулася і стала нерухомо, ніби прикута до важниці. Клацнули терези і з вагарні крізь віконце, чути голос:

— Готово!... Слідуючий!

На важницю виїздить друга підвода, потім третя, сота, тисячна. І тільки і чути.

— Давай! Готово! Слідуючий!

Навколо цукроварні на, так званих, бурякових полях, ростуть пірамідами тисячотонні кагати буряків.

ХІ. Цукроварня працює

Лежать поля, тихі, вкриті молодим снігом, білють, горять іскрами під проміннями грудневого холодного сонця. Давно утихли гомін таборів і скрип возів. Буряки всі вивезено на цукроварні. Давно вже курять по обріях труби, закурчавляючись кучерями чорного, як смола, диму. Цукроварні гарячі. Тому вони підчас виробництва завжди стоять обігрівані пасмами білої пари: її родять тепло й мороз.

І от, одного тихого, морозного ранку Зарубайніс прийшов у раду колективу.

— Мабуть таке, що поїду я до Антона на раду. Друга наша весна не за горами. Розкажу йому, що ми думаємо, почую, що він гадає. І цієї весни допомоги нам треба, порадами, машинами, добрим словом. Що ви на це скажете, товариші?

— Ідь, Максиме,—одказали в раді.—Розкажи все. І скажи, що ми, колективці, так що й до комуни скоро дійдемо...

По цьому Зарубайніс пішов до своєї хати і, сказавши Мотрі, що їде до Гнипи, зодяг святкового кожуха, шапку й нові чоботи в колективі вже придбані. А тимчасом, із усупільненої стайні пригнали до нього сани-кози-рюк, запряжені вороним конем. Вийшов Максим з хати, сів у сани, взяв у руки віжки і нюкнув.

Пробігло йому перед очима село з безліччю воріт і перелазів, хат, повіток, хлівів, пропливли підгнилі тини і паркани.

— Таке, що городитися вже й не будемо. Частоколами, гострими, мов зуби, мов ікла зверху, один од одного не будемо одгорожуватися. Хай уже ці догнивають. Спільні доми, як по великих містах мабуть доведеться будувати. Спільні короварні, кошари для овець, свинарні, птахарні. Нехай догнивають тини і хліви. Догниють—скільки того простору. Дихай собі на повні груди. А то як звірі ті по клітках жили за частоколами, дивилися очима хижими один одному в двір. Знаю, бачив я, як Іван Шекеня крізь паркан видивлявся мов куряче дворище, щоб поцупити що, а що й так видурити. Та... більше не дупатиме. Не візьме більше моєї праці. Взяло вже його за пуп.

Отак міркуючи майже вголос, не зчувся Зарубайніс, як виїхав він у засніжені поля. Кінь біг швидко, легко ніс знайомою дорогою сани. Село одходило за обрій, тікало назад, а назустріч Зарубайнісові пливли поля й поля, бігли гаї та бори голі, холодні. Лише на верхах сосен то там, то там, мов на верхах далеких гір, лежали білі латки молодого снігу.

Три години їзди міжліссями і полями, і, нарешті, цукроварня. Ще здаля було чути гогот її машин, здаля пахло солодощами і перепалом цукру, гостро пахла маляса. А поодаль цукроварні, ніби земля кипіла, парувала. То кипіли в ями гарячий жом.

За годину Зарубайніс уже ходив дворищем цукроварні поряд Гнипи. Ось вони вийшли на кагатне поле, спинилися. Скільки оком не сягнеш—кагати й кагати. А од тих кагатів кудись вдалечінь тягнуться довгі жолоби та все в одному напрямі. Коло жолобів вештаються люди. Підійшли Зарубайніс і Гнипа до першого жолоба. Дивиться Максим: з десяток робітників невпинно, безперервно беруть габлями буряки з кагатів, кидають їх у жолоб, а ті швидко біжать тим жолобом геть, у гони і там десь зникають.

— Це. Максиме, конвейер,—каже Гнипа.—Колись буряки з кагатів подавалося підводами й носилками на канави. А тепер от... Сотні підвід, сотні людей щодня працювали на кагатах. І от—факт—полегшили роботу. Це я додумався до такого конвейєра. А наші майстри зробили його. Винахід. Ти влітку на метеликів волока винайшов, а я бач... факт—полегшуємо працю, боронимо свій труд.

— А так. Пам'ятаю,—заговорив Зарубайніс.—Згадую, Антоне. Як парубком ще був я—попотинявся по сахарнях. Та ти ж знаєш. Взимку мороз,

аж скалки з очей сипаються, а я на кагатному полі дванадцять годин. Ма-а-ти моя! Вуха, ноги пообморозюєш. І така праця майже за харч.

— Тепер не те. Глянь, ці робочі,—показав на кагатників Гнипа,—у валянках, кожухах, в теплих рукавицях, в шапках з навушниками. Спец-одежа...

Пішли далі.

— Ой, і скільки ж тих буряків,—окидаючи очима кагати, каже про себе Зарубайніс.

— На шість місяців роботи... О! Факт—скоро круглий рік працювати-мемо. Буряки навчимося сушити, і сухі в роботу...

— Ого мудрість людська.

— Да, брат. Наука—о!

Повернули праворуч і пішли до рову. Зарубайніс побачив: жолоби, що тяглися до кагатів, тут звисали в глибокий, обрамований застелений похило вниз, дубовими одшліфованими, як скло, дошками рів. З тих жолобів безперервно сипалися буряки, падали вниз, просто у воду й підхоплені натиском води згори, пливали в цукроварню.

— Одим ровом, Максиме, буряки йдуть на миття. Доки дійдуть трохи помиються, а там... побачиш,—сказав Гнипа і вони пішли понад ровом далі, слідом за буряками, що пливали вниз, з водою.

Згодом перед ними одчинилися маленькі двері й вони східцями пішли вниз. Тут їх зустріли рев, шум і хлюпання води. У великому чані та вода пінилася. Посеред чану крутився величезний гвинт, закручував буряки. І ось, вони вже падають з того чану, білі, білі, ані цятки чорної на них, вимиті, чисті, з золотими ободками там, де була гичка, просто в залізну коробку—бремсберг. Звідсіля їх забирає гвинтовий конвеєр, тягне нагору і викидає під січкарні ножі.

— Бачиш, Максиме, як машина буряки бере, що робить з ними. Та тут же тільки початок роботи.

Зарубайніс, вуха якому, незвичні до гаму, ледве вчув сказане Гнипою. По цьому вони пішли далі. Пройшли, нахилившись поміж пасів, що дзигакали і свистали, мов джмилі над головами, і, нарешті, потрапили через вузькі двері в цукроварню. В обличчя пахнуло гарячо-парким теплом, і в очі кинулося безліч товстих і тонких рур, пофарбованих в рожеву фарбу, що снувалися попід стелею, над головами. Кинулася в очі безліч машин, у вуха полізли гудіння й гогот, Підлога під ногами тремтіла. Коло машин стояли робітники, уважно стежили за роботою апаратів, часто перекидаючи руки з одного гвинта на другий, з третього на четвертий.

— Оце вже й середина сахарні. Тут проходять найскладніші процеси цукроваріння—казав майже кричучи Зарубайносові Гнипа.—Бачиш?—показав Гнипа рукою вгору,—там січкарня... Там сотні гострих ножів січуть буряки, що потрапили туди з мийні.

Зарубайніс напружує слух і справді чує, там тільки: хрум-хрум, хрум-хрум.

Вщент налиті міцним солодким соком буряки потрапивши в січкарню, перетворюються на білу локшину.

Зарубайніс бачить як із великого залізного рукава сиплется та ас-

шина і біжить конвейером поміж якихось, машин, а там десь зникає, ніби потрапляє в прірву.

— Це, Максиме, дифузія,—пояснює Гнипа. — Значить, такі казан... Туди і потрапляє січений буряк. А як насиплється повен казан, утоптують, досипають, ще втоптують. Потім щільно закривають отакою покришкою,— Гнипа показав на велике залізне кружало.—Глянь, під низом покришки є гумова підкладка... щоб повітря не проходило. Егеж,—казав далі Гнипа,—накривають і що є сили загвинтять. Внизу казан має вигляд решета. Дно його усіяне маленькими дірочками... Загвинтять туго, туго дифузера і пустять гарячу пару, власне, не пару, а гаряче повітря. Тим ото повітрям і виділяється з бурякових білих червяків сік. А він—факт—увесь стікає крізь решета дифузоров у рури, іде на фільтрпреси, що одбирають од нього вапну і глину. яка є в буряках, потім іде в різні апарати, а там уже й вариться на кристали. Вариться довго, дві, а інколи й три доби блукає сік по апаратах, і потім густий, густий, жовтий і зернистий потрапляє на мішалки, а звідтіля вже в пробілку, на вістонні апарати.

Зарубайніс скинув шапку, розстібнув кожуха, напружує слух, ловить кожне Гнипине слово. Але для нього в усьому тому було дуже й дуже багато загадкового і таємничого. Піт йому тече з обличчя, з чола. Це помічає Гнипа і раптом кидається до нього.

— Фу, ти... Я й забув. Ходім роздягнешся, бо тут зопріти можна,—і повів Зарубайноса до внутрішньої цукроварняної контори, де містилася й хімічна лабораторія заводу.

Увійшли.

Тут було тихо, чисто і спокійно. За столом сидів чоловік, уткнувши очі в якогось папірця. Гнипа підійшов до нього.

— Товаришу Грайм, це,—показав на Зарубайноса,—наш гість, товариш Зарубайніс. Колгоспник із колгоспу «Заповіт Леніна», перший ударник революції в сільському господарстві!—Потім Гнипа обернувся до Зарубайноса і, показуючи рукою на людину, що сиділа за столом, сказав,—Це, Максиме, наш директор. З робочих...

Грайм підвівся, вийшов з-за столу й потис Зарубайносові руку.

— Тепер ми, як бачите, товаришу Максиме, по ударному працюємо. Робітничі й колгоспні райони вимагають цукру, от і працюємо ударно. І що за добу виробимо, негайно ж одвантажуюмо й шлемо вагонами у сотні тисячі адрес, і в Донбас, на Дніпрельстан, і в Харків, і в Дніпропетровське. В Ленінград і в Москву, на далекий Урал в металургійні райони, в тайгу нашим золотошукачам, що працюють на соціалістичне будівництво, в райони судільної колективізації. От куди шлемо цукор

— Так, так. Я оце виїздив сьогодні, а в наш кооператив прибув цукор. Піввагона. По тавру на мішках бачив, що з цієї ж таки сахарні.

— Вірно, вірно,—підтвердив Грайм і запропонував Зарубайносові роздяться.

— Посидимо, вип'ємо по шклянці чаю та й поговоримо,—додав Гнипа.

За кілька хвилин до столу, що стояв окремо в кутку, дівчина, зодягнута в білий халат, подала чай і цукор, насипаний у шклянні бюдечка.

— Отакий цукор ми виробляємо для закордонних ринків. Глянь, Максиме, який вернистий та чистий, мов кришталь.

Зарубайніс взяв у руки блюдечко й задивився на кристали цукру.

— Еге ж, чисте тобі срібло...

— Отакий сахарок виробляємо ми!—ще раз похвалився Гнипа.

А Зарубайніс все ще дивився пригаслими очима в блюдце. В них йому світилися і радість, і гордість, загадковість.

— Такого я ще не бачив. Як пшениця зернистий,—сказав він і поставив блюдечко на стіл.

— Машини за такий цукор одержимо.

— То так, Антоне. Треба машин. Я оце до вас і в гості й про діло погмоніти. Хочемо, щоб ви нам і наступної весни та в літі допомгли. Може у вас тут гулящі трактори будуть. Хочемо допомоги й порадами, словом добрим. Ото як приїде хто од вас у колектив, то й веселіше робота йде.

Гомоніли, пили чай.

Під кінець розмови Максим знову виказував свою захопленість.

— Як пшениця, зернистий. Добрий цукор.

— Посилаємо робітникам,—відказав на те Грайм.—Адже цукор споживає речовина. Вона дає людині багато енергії. Людина, що вживає цукор, не як ласощі вряди-годи, а постійно з дня на день, як харчовий продукт, завжди бадьора, енергійна. Наприклад англійці, вони найбільше від усіх народів вживають цукру. І ви погляньте на них—здорові, енергійні...

— Але є люди,—втрутився в розмову Гнипа,—ласуни. Чайовиті люди є, що не люблять пити чай в накладку, а за найвищу насолоду для себе вважають пити його в прикуску, вживають грудкуватий цукор, що зветься рафінадом. Знаєш, Максиме, щоб той цукор був міцний, міцний, коли одкусиш крихтину, то щоб у грудочці грали синенькі вогники, іскри блакитнодіамантові. Он які ласунки бувають! Для них і працюють рафінарні в Черкасах, Смілі. І наша скоро запрацює. Ого! Факт—дамо рафінаду не менше як і піску.

По цьому Гнипа і Зарубайніс підвелися й, лишивши директора за його робочим столом, пішли на цукроварню оглядати й далі виробництво. Довго водив Гнипа свого гостя по другому поверху, поміж вакуум-апаратів, фільтрів, пресів. Довго розповідав як робиться цукор. А коли вони спинялися комусь складних машин—до них підходили робітники і допомагали Гнипі якнайтоніше і правильніше роз'яснити процес роботи машини над буряковим соком.

Нарешті, вони повернули за великі апарати, що шуміли одноманітним шумом і крізь скло вічок яких видно було те шумування—на склі весь час не спадаючи, танцювала жовта піна, здуваючись бульбами,—пройшли сутичками і подалися східцями все в гору і в гору.

І от Гнипа вивіз Зарубайноса аж на третій поверх!

Так! На третій поверх великої соціалістичної будівлі!

За хвилину вони потрапили в сушарню. Сюди з пробілок знову ж так конвейером, іде цукор, падає в жолоб, що весь час тремтить, ніби в машині, труситься, наче в молотарці соломотряс. Цукор, що од вільготи прилипався в грудочки, тут, на цукротрясі розбивається, перетворюється в пісок і сохне. Адже тут тепле й сухе повітря.

Ось цукор уже й сухий. Сиплеться він згори просто на чисту, як дзеркало, підлогу. Зарубайніс підставляє жмені, щоб відчутти дотиком своєї

лоні добротної цукру, відчуті дотиком продукт своєї праці. Ця звичка, вироблена багатьма поколіннями Зарубайносів—сидить і в ньому.

— Цукор—золото!—сказав він.

— Да-а-а. Сього року буряки мають вісімнадцять відсотків цукру. А можна б дістати і двадцять. Ще не все ми, Максиме, вибираємо з буряка. Губиться багато цукру в апаратурі та на різних операціях, іде він у малясу та різні покидьки. Та покищо це явище неминуче. А факт—колись доможемося, що й ті два відсотки забиратимемо. З новими поколіннями прийдуть нові люди, винахідливіші. Вони знайдуть спосіб вибирати і ті два відсотки, витягти їх з буряка. Ти ж уяви: сього року ми даємо країні сто мільйонів пудів цукру. Два відсотки від них це два мільйони пудів. Колись виберемо і їх. Факт!—докінчив Гнипа.

Зарубайніс глянув на нього і на хвилину вдався в якусь роздуму. Думаючи, він весь час дивився як сиплеться згори срібним струменем цукор. Одрывав очі од цукру, знову перекинув на Гнипу.

— Еге ж, Антоне, прийдуть нові покоління. І я так думаю, Антоне, що згадуватимуть вони нас тихим та добрим словом. Адже ми для них будуємо життя...

— Правда, Максиме. Правда твоя. Для них. Тільки ми, робітники, і ви, трудівники-селяни, збудуємо життя для майбутніх поколінь людства. Бобринські, Логи, Кандиби і Шекені померли. Ми їх скинули з своєї дороги як класу гнобителів. Більше вони не повернуться... Ми, віками гноблені, ведемо людство в новий світ...

При цьому Гнипа і Зарубайніс підійшли один до одного, повернулись і стали проти вікна, глянули з третього поверху крізь шибки у далечінь, що лежала вже вся в снігу. Це схід. Підійшли до другого вікна, що виходило на південь, потім до третього, що виходило на захід і, нарешті, до четвертого, що виривалось на північ. І од кожного вікна одривались поля, одходили засніжені в срібну далечінь. Перед ними лежав край, срібний як цукор, світлий, як соняшний день.

— І там, і там, всюди ростуть колективи. Там будується наше, нове життя!—сказав Зарубайніс.

— Там родяться нові люди й починається комуна!—додав Гнипа.

...Хитається, мов у лихоманці, цукротряс, а з нього летиться струменем на чисту підлогу чисте срібло—цукор.

ШІСТЬ РОКІВ У МУРАХ ПСКОВСЬКОЇ КАТОРГИ

(Спогади довічного каторжного)

Дні реакції

Натиск шаленої реакції, яка гуляла по самодержавній Росії, загнав революційний рух в глибоке запілля.

Розтерзану царськими сатрапами Росію густо вкрили тюрми і шибениці. 1905 рік — це рік чорного шалу охранки й жандармерії.

Чорна сотня і всяка наволоч виринали як сміття на плесо реакції.

Воля й життя залежали від химер, охранки й жандармерії.

Здавалося, настала глибока, безпросвітна ніч.

Царський трон оточив себе невідступною стіною багнетів і гармат, поліції й жандармерії.

Всю Росію перетворено було на суцільну тюрму.

Далека холодна Сибір дзвеніла кайданами.

Реакція святкувала урочисту криваву перемогу.

Політичні в'язні, заковані в кайдани боролися і за ґратами тюрем.

Озвіріла реакція, різками, темними карцерами, розправлялась з беззахисними полоненими.

Рік каторги в миколаївській тюрмі був роком мук, тортур, знущань.

Брутальне, нелюдське поводження адміністрації і догляду, труси, катування, темний карцер, — тяглись безконечною шерогою на щоденному тлі арештанського життя.

Здавалося, що з цієї могили не буде вороття.

Етап

Одного листопадового дня 1909 року окремих наглядчик Матвієвський наказав зібрати речі і готуватися до етапу.

Почуття радості охопило всіх.

Нас вивели в коридор і передягнули.

На подвір'ї — шаблі конвойних. Нас оточили щільним колом.

Вітер ревів і бився об стіни паркану, високим стовбом крутив снігову віхолу.

Ворота скрипливо відчинилися.

— Прямо, кроком руш, — скомандував унтер-офіцер.

Сірі арештантські постаті, подзвонюючи кайданами, потяглись довгою смугою по засніженій дорозі.

Виправна діяльність тюремщика Количева й Матвієвського — лишалися позаду.

Нас відрядили у Псковську каторжну тюрму.

Що ж нас чекало попереду?

Невже різки, кардер і нові знущання?

Оточені густим лавами конвоїрів, ми крокували вулицями міста Миколаєва.

Віхола кружляла, засипаючи обличчя холодним, дрібним білим пилом.

На станції всі 60 чоловіка, оточені конвоем, було загнано під катрагу, відкриту з усіх боків.

Ноги, взуті в «коти» і обмотані в полотняні онучі, дубіли від морозу.

Тіло, покрите старим, із сірого сукна бушлатом і таким самим халатом, дерев'яніло від холоду.

Вітер гуляв під катрагою, пронизуючи тіло холодними голками.

Салдати, ступаючи з ноги на ногу, стукали закаблуками, пробували грітися.

Паровіз, важко дихаючи, зупинився.

60 арештантів з кайданним дзвоном потяглися до вагонів.

Конвоїри, поблискуючи голими шаблями, колом оточили нас.

— Сідай по чотири на лаву,—подав команду салдат.

Вагон наповнювався арештантськими тілами.

Вечоріло. Сніжинки повільно сідали на заграбовані вікна.

В далені біліло поле, засніжене, безконечне..

— Заткніть свої арештантські горлянки, годі галасувати,—озвіріло за-
ривів унтер-офіцер і зайшов до вагону.

Розмови припинилися.

Різкий гудок паровозу порушив тишу.

— Пане конвойний, чи не можна дістати окропу.

— Сиди й чекай, без тебе знаємо, що робити,—брутально відповів унтер-
офіцер.

Сумно миготів тманий промінь свічки.

Поезд рушив. Стемніло.

Згорблені силуети конвойних чорніли на стіні.

Оголені шаблі блискали крицевими іскрами.

Конвоїри дивились на нас вороже.

Навіть пошепки сказані слова, салдати зустрічали добірною брутальною
лайкою.

З тону цих заляканих і одурених людей почувалося, що реакція гуляє
в країні, що вільне слово придушено генеральським чоботом.

Потомлені за день, ми один по одному, сидячи спали.

На одній зі станцій до нас у вагон дослали двох арештантів, закованих
по ногах в кайдани.

Метушня, шум і дзенькіт кайданів розігнали сон.

Один з наших нових попутників, невеличкий на зріст, худорлявий, жва-
вий,—вертівся як вовчок на лаві, гойдаючи короткими ногами.

Він кілька разів зіскакував на підлогу і знову сідав на лаву.

Коли погукував вартовий, він здригався, але за хвилину забував і далі
вертівся й шумів.

Нарешті карний—рецидивіст, розбуджений метушнею і гамором, сердито
видався, турнув попутника кулаком в бік і сердито додав:

— Та чи скоро ти, гад, замовкнеш: крутишся, наче сів на шило...

— Ого, вдома жінка тіпала за чуприну, а тут частують кулаками по під ребра,—огризався худорлявий, вхопившись за бік.

— Носиться зі своєю жінкою, як дурний зі ступою, лаявся рецидивіст.

— Дуже просто, я маю 12 років каторги через жінку. Вона одягла на мене ці ланцюги.

Худорлявий Сімкін не вважав на все, що його оточувало і зовсім не цікавився слухачами, розмовляв і далі сам з собою.

— Я злодій. Жінка—теж п'яниця і злодійка. Хотів розлучитись—не згодилася.

Мені допомогла отрута.

Одного разу, за чаєм, непомітно кинув арсенику в склянку. З'явилась в неї рвота.

— Берта, що з тобою? Я побіжу по лікаря,—вдаючи питав я.

— Не треба, це дрібниці, так минеться, відповідала вона.

— От і гаразд, подумав я.

— Скаржилася, що боліла голова.

Ранком ще почагував арсеником, але результату ніякого.

— Як себе відчуваєш?

— Прекрасно, відповідала вона.

Невдача мене не зупинила.

Запропонував ще випити крапель, поклав велику порцію арсенику.

— Що, ліпше?

— Погано, відповідала вона.

Коротко і довірливо, чі її дивились на мене.

Арсеник, що я насипав в молоко, був останнім цвяхом в домовину.

Ранком моя жінка померла.

Комісія різала її і відзначила, що смерть сталася через отруту арсенику.

Ком.

Слідство, суд і в результаті 12 років каторги...

Ніч заглядала в вікно.

Поїзд ліниво погойдувався, злегка вистукував.

Свічка тмяно блимала, кидаючи тінь на вартового. Той куняв.

Вагон двигтів від нелюдського хрипіння. Арештанти спали.

Сімкін закінчив своє сумне оповідання і швидко заснув, відкинувши з плечі голову.

Поїзд підійшов до Москви. Розвиднялось.

Сніг хрумтів під ногами, дзвеніли кайдани в морозяному повітрі.

Нас привели до пересильної тюрми.

Процедура передавання арештантів відбувалась на подвір'ї, під відкритим небом і тривала безконечно довго.

Мороз щипив за вуха, тіло дрижало від холоду.

Нас загнали в якесь підвальне приміщення.

Три кроки вниз і ми опинилися в темному, вузькому коридорі.

Важкий, задушливий чад шпигав у ніс.

— Прямо,—скомандував наглядач.

Ми зайшли в напівтемну камеру з чорною стелею і брудною асфальтовою підлогою.

Дерев'яні нари випроставшись вздовж стіни, рябіли великими темними плямами.

Дьоготь і карбовка лоскотали в носі, і в горлянці.

Видали матраци, брудні, засмальцьовані.

Перевірка. Лягли спати.

Тисячі блощиць виплазовували з-за шпарун, вкривали стелю й стіни і почали нас атакувати.

Великі темно-сірі воші, обласкані теплом нашого тіла, вилазили з матраців на нас.

Холод і вогкість пронизували тіло.

Рано-перевірка. Дали два фунти чорного хліба.

Знову процедура приймання й передавання арештантів. І знову крокуємо московськими вулицями.

Через ґрати арештантського вагону мигтіли білі поля...

На звороті побачили Псков.

— Начальник Псковської каторжної тюрми «Петрушка» (таку кличку дали йому) різкою і карцером розправляється з арештантами,—повідомили нас.

— З вогню до полум'я,—зауважив хтось.

Конвоїри підганяли етап, підштовхували тих, що відставали.

— Стій,—скомандував конвойний офіцер.

Арештанти сірим ланцюгом випростались перед високою стіною тюрми.

Важкі, залізні ворота, повільно одчинились перед нами.

Перші лави арештантів зупинились перед білим 4-х поверховим фасадом з грубими залізними ґратами на вікнах.

— Ліворуч за ріг,—скомандував офіцер.

Нас поставили по два в коридорі двохповерхового будинку. Це була контора.

Почалась звичайна процедура трусу й передягання. Всю одержу з нас забрали і видали нам арештантську.

„Петрушка“

Ми чекали на начальника тюрми Чернеліовського.

—Струнко! Шапки геть,—скомандував помічник Ніконов.

Наглядачі швидко вимуштрувались на обох краях.

З другого поверху по сходах повільно йшов офіцер з чином полковника, зодягнений в тужурку, кольору хаки.

Йому було років так з 50 на вигляд. Середній на зріст.

Нафарбовані вуса стирчали кінцями догори. Щоби голеного обличчя пересікались двома глибокими зморшками.

Безкольорові очі вигравали великими білками.

На стрижений під гребінку голові, де-не-де рябіла сивина.

Петрушка, велично закинув голову назад, оглядав нас зі сходів, як генерал армію.

Підійшов до нас, зупинився, проказав:—«Здорово»!

— Здравія бажаєм ваше високоблагородіє,—в'яло відповіли кілька голосів.

Лише наглядацьке «здравіє бажаєм»,—гучно вирізло.

— Мені вже відомо, що серед вас є падлюки,—почав Чернелівський, взявшись в боки лівою рукою, а праву підняв догори.

— Хто з вас пилочки приніс з етапу, вийди в бік.

— Тих уже відрядили до карцеру, відповів помічник.

— Тікати задумали мерзотники. Знайте, що ви попали до Псковського зразкового централу, начальник якого—Я.

— В мене залізна дисципліна. Ви маєте це запам'ятати раз назавжди. За найменше порушення ладу буду пороти і садовити в карцер.

Всілякі протести нещадно буду душити, як смоленський голий бунт, який я втихомирив.

Промову Петрушки зустріли гробовою мовчанкою.

Режим різки й карцера, режим залізного кулака, який роками спускався на голову ув'язнених Псковської тюрми, посяде не одну сторінку в історії царської каторги.

Шалена реакція руками полковників Чернелівських розправлялась у в'язницях з полоненими революціонерами.

Псковська каторга—це ланка безконечної смуги страждань, пережитих політкаторжанами в Орловській, Миколаївській, Бутирській та інших в'язницях.

Царський сатрап Чернелівський—реакціонер, поклонник різки, завів в тюрмах безглузду, жорстоку миколаївську дисципліну.

Кулак, різка і темний карцер—це основні методи петрушківського впливу на в'язнів.

Межі розумної дисципліни далекі були для Петрушки. Його жорстокість переходила в самодурство. Свою методику виховання він застосовував і до малпи.

Нещасна тварина, яка розважала свого володаря в часи дозвілля, коли б мала можливість розповідати, написала б довгу історію своїх страждань, мук. Весела, безтурботна, пустотлива вона з захопленням кидала на підлогу тарілки, статуетки, і все, що могла.

Гра завжди закінчувалася печальним для малпи фіналом.

— Сікти падлюку за пустування,—кричав Петрушка.

Березова каша колючими голками сипалась на м'яку, ніжну спину малпи.

Кімнати сповнювались диким плачем малпи.

— Та добре, та краще, та ще дужче!—командував Петрушка.

Чернелівський—середнього зросту, з короткими дріботливими ногами, з великими окулярами-пенсне на носі, дастів кличку «Петрушка» через свою малпу. То було її ім'я.

Ця кличка ходила за ним, як тінь. В'язні, і в розмовах, і в листуванні взивали начальника Петрушкою.

— Хто це Петрушка, питав Чернелівський.

— Так вас називаю Петрушкою, ваше благородіє, відрепортував нялядач, що приніс записку.

— Ах ви ж мерзотники,—ревів Петрушка, розриваючи на шматки записку.

Будні в каторзі

Нас розмістили в різні камери.

Одноманітні сірі дві снували один за одним.

Одноманітний колорит каторжанського життя, ясний із самої обстави,

Сьогодні і ввввтра, схожі один на одного, як краплі води. Бувають дні, коли одноманітність порушується, коли життя рве свої звичні рамки. Тоді тисячі знесоблених безправних людей здійсмають свій голос протесту, вимагаючи людського до себе ставлення. Зрушена на поверхні тюремного життя буря, знову втихомирюється і знову все плине своїм звичайним, сірим потоком.

Регламент камери № 18

Нас довічних каторжан: Бугайова, Троценка, Пенсика і мене посадовили в камеру № 18, на четвертому поверсі.

Навколо на стінах висіли залізні полиці. Солом'яні матраци сірою стіною виглядали з поза залізних плетінь піднятих догори ліжок.

Посеред камери стояли два дерев'яних довгих столи. Невеличкі стільці розкидано було в безладді по різних кутках камери.

Біля дверей стояла величезна дерев'яна параша, накрита кружком.

Поряд на підлозі лежала березова мітла. Посеред стелі висіла гасова лямпа, окутана дротяною сіткою. Нефарбована, з великими шпарами, дерев'яна підлога доповнювала картину своєрідної обстави.

35 каторжан, закованих по руках і ногах в кайдани наповнювали камеру металевим іржавим дзвоном.

З зацікавленням і розпитуваннями зустріли нас товариші по нещастю. В камері сиділи політичні й карні.

День за днем ми втягувалися в нудний водокрут камерного життя.

Чварки, сварки, інтриги, які розпочиналися з «Іванів»¹⁾ не давали можливості ні читати, ні будь-що робити.

Пенсик, засуджений за павлоградське повстання, зорганізував кілька гуртків вивчення політично економії, математики й російської мови.

Бажання вчитися, заставляло миритися зі всіма утисками.

Багато зусиль витрачалось, щоб усмирити карних верховодів.

За загальною підтримкою політичних вироблено було регламент занять такий: ранком, після чаю, в дві години читали, працювали з книжками.

Ті, що не брали участі в заняттях, мусили сидіти тихо.

Коли заняття кінчалось, кожен розпоряджався своїм часом, як хотів.

Після обіду всі групи вивчали політекономію.

Скандали, безчинства, що їх чинили «Івани», часто порушували наш регламент.

«Івани» звикли до безшабашного життя, цілими днями нічого не робили і нудились од неробства.

Правда, перших днів «Івани» стримували себе, говорили стиха, ходили навшипиньки. Очевидно, вони захоплювались новою. Та, все ж, не минуло і тижня, як «Івани» наїжились.

— Політика водягла намордники,—закричали вони.

Знову бійки, сварки чергувалися з грою в карти.

Часто Шульц вдаряв міцного гопака, а Мороз кланяв язиком, допомагав Шульцові.

1) «Івани» — карні верховоди.

— Чхати ми хочемо на ваш регламент, полтика нам не указ—зухвало говорив рецидивіст Шульц.

Поспіль з карними, адміністрація своїми утисками за дрібниці гальмувала заняття на довгі місяці.

Карцер за воші

Петрушка, завзятий прибічник різки, карцера і батожної дисципліни, мало турбувався про чисту білизну, про лазню для в'язнів. Лише одну вимогу він провадив дуже настирливо,—це висліжування за витиранням пороку з підлокотників і стін.

Це був зайвий крючок для всіляких придирань.

Нерегулярне миття в лазні, не досить чисто вимита білизна, були причиною для розплідження нужі.

Неодноразові заяви з приводу цього Петрушка ігнорував.

Якось зимою, коли мужа почала вільно гуляти по одежі й по стелі, ми всією камерою вирішили дати Петрушці сюрприза.

Треба зауважити, що Чернелівський часто обходив камери неділями і святкових днів, показував арештантів своїм гостям.

В таких випадках нас вишиковували по два довгою шерогою.

Одчинялися двері і Петрушка велично, задерши голову, йшов попереду, а гості ввалювалися юрбою за ним. Після привітання «здорово» і відповіді «здравіє бажаєм ваше високоблагородіє» він неодмінно говорив:—Вікторова і Васильєв вийдіть обидва вперед.

Перший завжди виступав гордовито, самовпевнено і рапортував: я Вікторов, а другий, схиливши низько голову ставав поруч і придушеним голосом відбив: я Васильєв.

Оці два мерзотники з метою грабунку на ст. Дно 1909 року вирізали цілу сім'ю з восьми душ, та не лишили навіть дітей,—обурено говорив Петрушка, тряс піднятим пальцем.

Дами хитали головами, відступались назад.

На обличчі Вікторова вигравала гордовита усмішка, а Васильєв схилив голову, червоніючи.

Петрушка неодмінно закінчував фразою: От мерзотники, звірі, шкоди що не повішали їх.

Таким побажанням він завжди закінчував сцену показування арештантів.

Нам стало відомо, що сьогодні Петрушка з гостями буде в нашій камері. Ми дружньо озброїлись пляшечками, баночками, а то просто коробочками від сірників.

Почалось полювання за нужею. Ковдри, сорочки й черевики ретельно оглянули.

Не минуло й півгодини, як наш посуд і коробочки було наповнено м'ясо-тушливими великими й малими звірятками. В коридорі дзвеніли ключі, стукали двері і пролунала команда: струнко!

Ми приготували речеві докази. Зайшов до камери Петрушка в супроводі помішників і кількох пишно зодягнених дам і чоловіків.

Після вітання й відповіді, Бугайов, якому було доручено виступити з яською, сказав:

— Ваше високоблагородіє, дайте розпорядження, щоб нас частіше водили до лазні і вчасно змінювали білизну, бо ж нас заїдає нужда.

Петрушка стояв і нервово кусав губи. Коли Бугайов закінчив, Петрушка сердито гукнув:

— Брешеш, мерзотнику, віяної нужі не може бути, бо ж білизну випрано і проварено.

— Коли ви думаєте, що я брешу, то ось гляньте.

Бугайов протягнув скляну баночку, наповнену метушливими, сірими звірками.

Петрушка відступив крок назад, заморгав очима, зняв пенсне і протер, а потім ще раз уважно подивився на баночку і нервово запитав: де ти їх стільки взяв?

— Наловив у себе на сорочці, бушлаті й ковдрі—відповів Бугайов.

— Цього не може бути, ти, мерзотнику, зібрав зі всього корпусу.

— Ні, ні, ваше високоблагородіє—заявили ми, і десятки рук простялись до Петрушки з баночками, пляшечками й коробочками.

Дами морщились, з огидою відвертали голови.

Помічники лупали очима один на одного.

Петрушка оскаженілий і збентежений сердито крикнув: Всіх подлюк посадити в карцер! Швидко вийшов, випереджаючи гостей.

Така заява коштувала нам по добі карцера, але потім білизну, бушлати й ковдри було замінено іншими і в нас не стало нужі.

Карні—сліпа зброя в руках тюремщиків

Всю систему самодержавного ладу підпирали реакційні чорносотенні дільці.

Зверху до низу прогнилий апарат держався і керувався через систему примусу.

Батожна дисципліна і залізний кулак викорінювали революційний дух в тюрмах.

Але політичні не здавали позицій і не припиняли боротьби за стінами тюрем.

Тюремщики не спроможні були одверто вправлятися з революційним протестом і стали пускати в дію брехні про те, що всі попередні вольності відміняється тому, що політичні бунтують і якщо політичні заспокояться,—вольності буде відновлено.

Таку версію розповсюджували одверто, її сіяли тюремщики, щоб нацькувати карних на політичних.

Карні звикли до карт, пияцтва, легко йшли на таку агітацію і звалювали на політичних причину втрати тюремних вільностей.

Тюремщики взяли до уваги всі ці моменти і одверто культивували всіляку ворожнечу, сварку і непорозуміння між карними й політичними.

— Ні! Нема політичних, є лише арештанти,—відповідав Петрушка.

В Псковській каторзі, як і в усіх тюрмах, політичні сиділи вкупі з карними.

Люди різних звичок і прагнень не могли мирно жити між собою, під «дією покрівлею, за одним столом».

Карна верхівка «Івани», а за ними і дрібнота не хотіли визнавати ніякого ладу, встановленого гуртожитком.

Щоденні вартування по камері, прибирання, миття посуду й підлоги, карні ігнорували і вважали це за зниження своєї гідності.

Прибирай і мий, коли тобі цього треба,—відповідали вони.

Егоїсти натурою, які визнавали лише своє я і вважали себе за сіль землі, «Івани» були далекі від принципів рівноправства в праці.

Ці карні «царки» поділяли в'язнів на жлобів, гадів, фразерів і політику.

Свій егоїзм вони доводили до логічного кінця. Найкращий і найбільший шматок, найзручніше місце в камері на ліжку,—все забирали вони до своїх рук.

Всіх, хто суперечив проти цього, вважали за своїх ворогів.

«Блатні», «Івани»—народ для гуртожитку неможливий. Вони сварливі інтриганти, пліткарі. Сварки, бійки між ними були щоденним явищем.

Всі ці чвари, бійки, робили неможливим життя в камері, заняття й читання на довго припинилось.

До всіх болячок камерного життя приєднувались ще й голод та недоїдання.

«Сахалінці» і «блатняки»: Шульц, Морозов, Таран та інші безцеремонно почали брати чужі порції обіду і вечері. Почувалась гаряча атмосфера. Нависла боротьба між політичними й карними.

Адміністрація й Петрушка знали про це, але дивилися крізь пальці і іноді навіть заохочували горлорізів.

Неодноразові заяви політичних про переведення їх до іншої камери, закінчувались погрозами, карцером та різками.

Почуваючи руку і співчуття тюремщиків, Шульц, Морозів і вся їхня компанія підводили голови й зухвало нахабно почали наступ проти політичних. Почалося з того, що вони озброїлись шевськими ножами. Щодня зухвало почали брати порції чужих обідів. Треба зауважити, що з одного бака обідало 5—6 чоловіка.

Хтось один виходив в коридор і брав обід з загального бака.

В'язень-роздавальник ділив порції на всіх, хто був в камері.

Блатні: Шульц та інші вискакували першими в коридор, брали по дві-три порції, крім своїх.

Ті, що стояли в черзі позаду, лишались без обіду. Багато разів вигукнули ми, щоб припинити грабунок чужих обідів.

Це викликало сміх і глузування.

— Ми не ваші порції беремо, вам ніхто не заважає брати хоч по десять обідів,—відповідали «Івани».

— Ми голодували, а блатні нахабніли кожного дня. Ні погрози, ні вмовляння нічого не допомагало. Верховоди, заховавши ножі в кешені, викликали на герць.

Всі мирні шляхи було вичерпано. Лишалось одне—це фізична сила.

«Івани», довідавшись про наші наміри, почали готуватися. Вони щодня демонстративно виймали заховані шевські ножі і починали їх гострити на брусках, пробуючи леза чи гострі.

Ножі вилискували на сонці крицевими бризками.

Вся процедура готування карних нагадувала готування полювання на дикого звіря.

Напруження досягло краю.

Бугайов від імени політичних вимагав, щоб нарешті припинити безчинства.

— Політика може починати, ми давно готові.

Отже всі мирні способи було вичерпано.

Кривава сутолока

Одного зимового дня, після обіду політичні, зібравшись в кутку камери, почали обмірковувати плян боротьби. Ролю кожного було визначено наперед. Четверо найсильніших мали напасти на Шульця, Мороза й інших озброєних ножами і відібрати від них ножі. На допомогу їм дано було ще двох з резерву. Решта мали постати проти наперед визначених осіб.

Боротьбу починали одночасово за сигналом. Хоч ми й намагалися це все робити непомітно, ало й карні догадалися до чого діло йде й собі почали радитися й готуватися.

Білі язики блиснули в повітрі. Карні демонстрували перед нами свою підготованість.

Стояли один перед одним два табори. Рівні кількісно, але один озброєний ножами, а другий нічим.

Подавання окропу мало бути гаслом до початку сутолоки. У деякого лихоманно трусяться щелепи від нервового напруження.

Двері відчинилися і чайник з окропом поставлено на стіл.

Замок дзенькнув.

Кроки наглядача танули далеко в коридорі.

Матрос Бояринов підійшов до чайника і взявся за ручку.

Це було гасло до бою. Бугайов, анархист Троценко, Бояринов вчепились в горлянки Шульцові, Морозу, Тарану. Всі кинулись в атаку на ворога, почалась кривава сутолока. 30 чоловіка чіплялись один одному в горлянки. Ручні кайдани, як вужі обвивались навколо шиї. Бряжання й дзенькіт заліза, стогін, тріск стільців і столів зливалось в один дикий, невимовний шум. Клубки людей, переплєтених ланцюгами, валялися на підлозі в дикій сутолоці.

Шульц—вирвався і підняв високо вгору блискучого ножа. Стрибнув на анархіста Шпилівського і з розмаху різанув по животі, але ж промахнувся і розпоров лише бушлат і сорочку до самого тіла.

Стільці, столи, намітелники все було пущено в дію і правило то за бафікалу, то за зброю захисту.

Шульц, як звір кидався то на одного, то на другого.

Бугайов (засуджений за повстання) вступив в двобій з Шульцом і орудуючи намітелником, наче гвинтівкою після двох-трьох ударів перебив Шульцеві руку. Ніж упав на підлогу.

Стогін, крики зливались з глухим бряжанням заліза.

Підлога, столи, стільці стіни, залито і обризкано кров'ю.

Нарешті, карні не витримали натиску, їх було переможено.

Шульц з перебитою рукою підскаочив до дверей і гукнув: «караул». «рятуйте», «вбивають»!..

Двері з громом відчинились.

Всередину сутолоки з голою шаблею влетів Петрушка з криком: «стій, розходься, мерзотники, рубатиму».

Наглядачі пустили в дію кулаки, виштовхуючи всіх в коридор.

— Ах ви, мерзотники, падлюки, що ж ви наробили—повторював розгублений Петрушка.

Ранених було однесено в лікарню, а з цілими розпочато дику розправу.

Довгою шерогою потяглися коридором сірі постаті.

Червоними плямами рябіли скривавлені обличчя.

Порвана одежа звисала з голого тіла, плечей, боків.

Нас привели в лазню і вишикували в роздягальні, оточивши шерогою наглядачів.

— Різок—гукнув Петрушка.

Кілька наглядачів метнулись один поперед одного за двері. Незабаром з'явилися вони навантажені в'язками різок і кинули їх на підлогу.

Двоє наглядачів принесли довгий вузький стілець і поставили його посеред кімнати. З'явилася чорне сукняне полотнище.

Всі готування до езекуції було закінчено. Все це ми бачили.

— Перевести всіх в задні приміщення—скомандував Петрушка.

І от ми в пральні. Її відділено вузьким коридором від першої кімнати. Все затихло.

Чути було, як шелестіли різки, як стугонів і совався стілець.

Наглядачі шмигляли сюди й туди. Ми стояли мовчки і чекали жахливого початку.

— Бугайова сюди,—скомандував помічник Ніконов.

— Ходім, сказав старший наглядач,—взяв Бугайова за руку.

— Не піду. Силою беріть—запротестував Бугайов.

Чотири наглядачі наїли на нього, як шуліки, схопили за руки й за ноги і поволокли по підлозі.

В жахливій тиші відлунювало залізо, подзвонюючи по асфальтовій підлозі.

Наглядачі, що нас оточували вхопились за револьвери, мабуть чекали нападу від нас.

З кімнати долітало важке дихання. Нарешті все стихло.

— Жик-жик прорізаючи повітря—долітало до нас з роздягальні.

Фіть-фіть—вирізьблювалося в вухах.

Свист різок припинився, наступила знову жахлива тиша.

Очі наглядачів тривожно бігали. Руки їхні не відривались від кабурів револьверів.

Жик-жик знову прорізало повітря.

— Міцніше, дужче, натискай,—бурмотів хрипкий бас Петрушки.

Фіть-фіть жалібно співала різка...

— Будеш знати, мерзотнику, як вчиняти бійки—хрипів Петрушка.

В супроводі наглядача через коридор пройшов Бугайов.

Енергійне обличчя Бугайова було безкровне, бліде.

Підборіддя нервово здригалось.

Цей, залізної волі чоловік, витерпів сто ударів, не зробивши ні одного звуку.

Це вже була друга сотня. Першу він одержав за протест.

— Троценко—сюди!

Двоє дужих наглядачів схопили його під руки і поволокли.

Тупіт ніг, метушня, бряжчання кайданів і все стихло.

Жик-жик долітає дзвінке з роздягальні.

— Іншого! З—ці!..

Мене підштовхували кремезні наглядачі, ось я в роздягальні.

Швидко пройманули перед очима цеберки з водою, з них виглядали корінці в'язок різок. З боку валялись купи поламаних скривавлених різок.

«Культурні», «гуманні» «виправники», турбуючись про —здоров'я мордованих арештантів і щоб запобігти зарази, міняли різки за кожним ударом.

Посередині кімнати стояла довга, вузька, забризкана до половини, краплями свіжої крові парта. На підлозі навколо неї було теж розбризкано і розтерто криваві плями.

— Лягай, чого вилупив баньки—крикнув помічник Ніконов. Я стояв нерухомо.

Вісім дужих рук умить вхопили мене й кинули на довгий стілець донизу животом.

Ноги від стискування дужих рук затріщали і витягались вздовж стільця.

Перехрещені під стільцем руки міцно обняли його, бо ж два наглядачі стояли по обидва боки і тягнули за руки. Ліву—праворуч, а праву—ліворуч.

Третій сів всією тушею на ноги, четвертий з доброною лайкою стягав штани.

Двоє стояли з обох боків з в'язками різок, чекаючи початку.

— Голову накрити,—скомандував Ніконов. Чорне сукно окутало мою голову і шию, закрило рот.

— Жик-жик засвистіли рівномірно різки, впиваючись в тіло вогневими смугами і розливаючи гарячі потоки.

Здавалось, що розпечені пруття глибоко пропалюють тіло.

Думка напружено ловила удари, відраховуючи: раз-два, десять, п'ятнадцять. Різка затихла.

Серце чуть не вискочить.

— Фіть-фіть...

Немає повітря... задихаюсь...

Конвульсивно хитнув головою.

Двоє важких тіл камінням навалились на мене, охопивши шию руками.

Сорок, п'ятдесят...

Кінці чорного сукна розмотали, легені схопили свіжий струмінь повітря.

Чорне сукно знову окутало голову і знову в тіло встрягали тисячі залізних голок.

— Сто... Вістовий відведи його в карцер на п'ятнадцять суток.

— Ось тут прохолоджуйся—сказав наглядач і зачинив двері карцеру.

Я опинився в темній, вогкій конурі.

Ноги сковзались по мокрій асфальтовій підлозі.

Стіна, що виходила на двір густо укрита була інеєм.

Ноги й тіло дерев'яніли від холоду.

При вході до карцеру з правого боку на п'ядь від підлоги стояв дерев'яний поміст для снання.

В карцер щодня давали пайку хліба і кружку холодної води, а гарячу страву—через три дні на четвертий.

Тоді ж випускали на прогулянку на 20-30 хвилин.

Клітки

Дні тяглися в карцері безкраю довго. Рани від різок поволі загоювалися.

Ганебна ексекція, яка знижує людську гідність, нагадувала дні кріпачства.

Почуття обурення звало до боротьби.

— Виходь,—одчинив двері і скомандував наглядач.

Зелені кола замигтіли в очах.

Ноги клякли від занепаду сил.

— Куди,—запитав я.

— В клітку,—лаконічно відповів наглядач.

Жорстокість і помста, як тінь тяглися за царськими тюрмами. Кайдани нагадували ганебні дні рабства, були постійними супутниками людей, засуджених на каторгу. Далека Сибір лунала кайданим дзвоном. Залізні ланцюги й темний карцер ішли в супроводі каторги були її ганебним додатком.

Черкелівський вигадав третій додаток, залізні клітки.

Різки, карцер і клітки—три ланки однієї шерехи, яка зміцнювала рівні методи Петрушки.

На третьому поверсі одиночного корпусу, влаштовано було 33 клітки. Три кроки вздовжки—півтора завширшки. Залізні ґратовані двері виходили в коридор. Клітки одділялось одну від одної тонкими бсковими стінами. До стіни прикріплювалось залізне ліжко, яке на аснь підіймалось. У кутку стояв дерев'яний стілець.

Асфальтова підлога виділялася сірою плямою.

Всі розмови в клітці було добре чути в коридор. Всі учасники бійки сиділи в клітках, їм заборонили листуватися з родичами і будь-яке побачення.

Через місяць ми знову опинилися в загальному корпусі й нас було розміщено в різні камери.

„Вічний двигун“

Петрушка, який вважав різку, і темний карцер за основу виховання в'язнів, любив хвалитись і запевняти, що він для в'язнів рідний батько. Самодур натурою, він іноді ставав в позу аматора мистецтва і захисника всяких винаходів.

В Псковській тюрмі один із довічних каторжан Гуманський ексцентричний, одурілий, але не позбавлений творчих здібностей в галузі свого слюсарного ремесла, раптом видав себе за винахідника, який може дати світові новий винахід, що поставить його, винахідника в ряд Коперника, Галілея, Едісона та інших світових величин.

І всі задуми Гуманського було зосереджено на винаході вічного двигуна. Він захопився ідеєю свого винахідницького генія. Одні рисунки, розірвані від невдачі на дрібні шматки, заміняв іншими. Безсонні ночі створювали дедалі новіші варіації вічного двигуна. Замість одного з'явилося кілька двигунів, які крутилися в розпаленій уяві Гуманського з різними швидкостями.

Якось одного ранку Гуманський урочисто заявив, що він зупинився на ідеї одного вічного двигуна, рисунок якого він зразу й намалював.

Своїм меценатом Гуманський вирішив вибрати Петрушку, якому дав рисунок і розмалював картину майбутньої слави і величі того, хто допоможе високим піклуванням цьому, найпершому в світі, великому винахідникові.

Петрушка вислухав Гуманського і сказав:—гляди падлюка, коли нічого не вийде з твоєї витівки, поротиму, а якщо твій винахід буде гарний,—будеш нагороджений і я піклуватимусь про скорочення каторги.

Гуманський згодився на всі муки пекла і запевнив Петрушку, що за кілька днів модель вічного двигуна буде готова, а незабаром і сам двигун з'явиться на світ.

— Йди,—та пам'ятай мої слова,—попередив Петрушка.

Слюсарна майстерня в Псковській тюрмі побачила в своїх стінах метушливу постать Гуманського, який працював зранку до пізньої ночі над своїм винаходом.

Минали дні й тижні, але ні моделі, ні двигуна не було. Безсонні ночі і запалені очі Гуманського свідчили про те, що мізок Гуманського посилено працював над його надзвичайним винаходом.

Петрушка почав частіше відвідувати майстерню й цікавитися проектом двигуна.

— Скоро буде готовий,—відповів Гуманський на питання Петрушки.

Один, другий місяць чекання схвилювали Петрушкину віру в реальність здійснення ідеї Гуманського.

Очі Гуманського блискали, дивились кудись вдаль, ніби прощаючись з летючими надіями.

Обличчя витягнулось, на лобі з'явилися глибокі зморшки. Гуманський цілими вечорами бігав по камері, ніби хотів замінити собою вічного двигуна.

— А деж твій вічний двигун,—якось сердито спитав Петрушка, і запросив в контору Гуманського.

— Не вийшов, не вертиться ваше високоблагородіє, відповів безнадійно Гуманський.

— Отже, ти в мене, мерзотнику, завертишся під різкою,—крикнув Петрушка. Цілі місяці дурих мене падлюка своїм вічним двигуном. Дати йому п'ятдесят різок і посадити на місяць в карцер, наказав Петрушка.

Місяць карцера і п'ятдесят різок були печальним заключним акордом ідеї вічного двигуна.

На всі роки каторги за Гуманським лишилася кличка «вічного двигуна».

Але щось більше і жахливіше лишило пам'ять про вічний двигун,—це епілепсія, яка розвинулась у Гуманського під ударами різок.

Перша голодовка

Режим палиці і різки висів над головами в'язнів.

Під залізним кулаком Петрушки стогнала тюрма.

Безглузде кружляння по колі підчас прогулянки, команда—«струнко, шапки геть» та інші невинні зачіпки мали одну мету,—знижити людську гідність.

Не зняти шапку перед начальством, відмовитись відповідати «здрівля желяєм» викликало різки і карцер.

Політичні готувалися до протесту. По камерах ходила відозва такого змісту:

«Товариші, годі мовчати, різка нещадно спускається на наші спини, наші прохання, заяви мають одну відповідь: карцер, різка, одиночка і клітка. Людську гідність придушено брудним чоботом Петрушки. Нас, як рабів заставляють здіймати шапки перед начальством. Геть Петрушку і різку. Готуйтеся всі, як один, голодувати. Вимоги наші такі: 1) Відмінити пороття, 2) ввічливо поводитись, 3) відмінити шапкування і команду «струнко».

Одночасно велось готування громадської думки на волі. Зимою 1911 року одержали повідомлення про страйк.

На вечірній перевірці Бугайов прочитав три пакти вимог і заявив, що наша камера приєднується до голодовки.

— Ви, арештанти, вимагати не маєте права, а лише прохати можете,—зісно відповів помічник. Перевірку закінчено. Все стихло.

В коридорі почувся тупіт ніг. Двері одчинились.

Зо два десятки наглядачів влетіли й почали по-звірячому викидати в коридор матраци, подушки та інше.

Ми в свою чергу викидали рештки хліба.

Помічник добірно вилаявся.

Оголені ліжка чорніли залізними ребрами.

Ми розташувались на голій підлозі.

Не спалось. Холод заставляв часто схоплюватися. Ранком, частина карних, які не бажали брати участі в голодовці, попросили перевести їх в іншу камеру. Увечорі одержали записку про те, що до голодовки приєдналось понад 100 чоловіка.

Другого дня голодувало щось із 200 чоловіка.

Адміністрація розгублено бігала повз двері, але в камеру не заходила.

Третьої доби один з учасників голодовки,—політичний Савченко, нервовий, вимучений безупинним карцером і різками, вночі, коли всі поспули, зняв ремінний пояс, прив'язав його одним кінцем до поруччя ліжка і повисся.

Хтось вночі зауважив його незвичайну позу. Савченко стояв навколішки, низко схиливши голову, ніби збирався клонитись до землі.

Руки були закинуті на шию, міцно стискали пояс.

Тіло ще не заохололо. Тюремщики винесли Савченка. З'явився прокурор зі звичайними питаннями: хто які має скарги.

Вислухав вимоги і відповів, що ми можемо лише законними способами домогатися пом'якшення режиму, але ніяк не голодовкою.

Увечорі третьої доби зайшли в камеру політичні: Сафонов, Юдін і, коли не помиляюсь, Генкін і повідомили, що Петрушка викликав їх до себе в кабінет і просив, щоб вони пішли по камерах з пропозицією припинити голодовку.

Він дав чесне слово, що не поротиме політичних і що брутальне поводження буде припинено.

Делегатам поставили питання про доцільність дальшого голодування.

Втихомирювач Смоленського голодного бунту ідеолог різки й карцера змушений був прохати припинити голодування, обіцяючи припинити різки і пом'якшити режим.

Ухвалили голодовку припинити. Голодовка для Петрушки обійшлась дорого, його перевели до іншої тюрми з пониженням.

Швидко по всій в'язниці облетіла вістка, що Петрушка раптом нагло вмер.

Минали тижні й місяці.

Тюрма чекала нового начальника.

Адміністрація і наглядачі якось трохи притихли.

Ми вільніше зідхнули.

Почали читати й працювати в камерах.

Васильєв—однодолець Вікторова—якось повеселішав і почав цікавитись політикою.

Це була своєрідна натура. Вона з'єднувала в собі сектанта й безвірника. Він зачитувався біблією або євангелією і цікавився в той час політичними питаннями.

— Правди шукаю,—говорив він, закриваючи по десять разів перчитувачу євангелію.

— І ніде її не знаходжу,—ніби сам собі відповідав Васильєв.

Бували дні, коли він, ніби зацькований звір, блукав по камері з кутка в кутку, з очей пливли великі краплини сліз.

— Трошки засумував за волею,—говорив він.

— На мені тяжить пляма вбивці, грабіжника.

Якось одного вечора Васильєв дуже гаряче сперечався про щось з Вікторовим. Потім схопив зі столу кружку з водою і вилив тому в обличчя.

— Через тебе душогуба я страждаю на каторзі,—слізно сказав Васильєв.

Вікторов лютий і злий, увесь час,—на цей раз тільки мовчки витер обличчя рукавом бушлата і сказав:

— Дурень ти лисий.

— А отже, розбійник говорив, що я розвів нюні на «ділі», тому він сидить в тюрмі,—витираючи сльози лаявся Васильєв.

Він, ніби виправдовуючись перед нами, розповів нам таке:

— Я жив в одному селі, недалеко від станції Дно, працював столяром. Вікторов, який раніш судився за вбивство і був висланий на Сахалін, часто заходив до мене випити по чарці.

Одного разу ввечорі він підмовив мене піти пограбувати сім'ю, що жила на станції Дно.

— Мільйони візьмемо,—хвалився Вікторов.

Зайшли ще двоє знайомих. Ми пили, пили дуже багато.

Був сильний вітер.

Мороз хватав за ніс і вуха.

Сніг хрумтів під саньми.

Кінь весело підтюпував.

Пара від вина заслонила свідомість.

Відчинили двері відмичкою, зайшли в будинок купця. Всі спали, як мертві. Мотузками зв'язали руки.

Перед сталевим блиском фінки приставленої до горлянки, очі смертельно блимали.

— Давай гроші,—заревів басом Вікторів. Чоловіків і жінок тіпала жаклива лихоманка.

Розбуджені діти зняли страшенний зойк і плач.

— Свічку давай,—скомандував Вікторів. Полум'я лизало п'яти.

Шкіра шкварчала. Крик і стогін жаху лунав по кімнатах.

— Грошей нема,—беріть речі. Ось ключі,—стогнали купці.

— Промазали,—крикнув озвірілим голосом Вікторів.

— Ріж всіх підряд—заткни їм горлянки.

— Бий цього гада, крикнув Вікторів показуючи на дитину 3-х років.

— Не можу, у мене руки не піднімуться, відповів я.

— Ти ляжеш тут, разом з цими гадами,—крикнув Вікторів і наставив на мене револьвера.

Сокира впала на голову дитини. Руки затрусились.

Сокира випала з рук.

Червоні вогні забігали в очах. Свідомість покинула мене.

Холодний вітер різав обличчя. Клапті снігу висікали очі. Я опам'ятався.

Кінь біг дуже швидко.

Ноги заніміли. Навалені на мене повні мішки душили мене.

— Що очуняв, квашена капуста,—запитав Вікторів.

— Ех ти, баба.

— Ще гірше,—зауважив інший.

Знову карти, безпросипна п'янка.

Затуманений вином, Вікторів вийшов на вулицю в снотовій шубі, яку дістав він на останньому грабунку.

Його затримала поліція і пізнав його дід, який лишився живий.

Довічна каторга спокутала наші гріхи.

— Ех, темрява наша, непроглядна,—закінчив Васильєв.

Сірі тюремні дні тяглися нудно і сумно.

В квітні 1912 року звістка про ленський розстріл долетіла до тюрми.

Нам стало відомо, що ленські робітники вимагали від хазяїв розсіпів підвищити заробітну плату та людського поводження.

Не вважаючи на мирний характер вимог, капіталісти, боючись за свої зиски, учинили криваву розправу над робітниками.

Понад 100 чоловіка було розстріляно і понад 200 поранено.

Хвиля протестів, яку підняли робітники на волі, швидко долетіла в мурі Псковської каторги.

В камерах почалось обмірковування питання про те, чи повинні ми приєднатись до протесту робітників.

Весь день пройшов в жвавих нарадах. Думки поділялись—одні висловлювалися за однодневну голодовку, інші—за обструкцію зі співами револю-

дійних пісень і, нарешті, треті заперечували взагалі проти протесту, вважаючи його за недоцільний в умовах тюремного життя.

В результаті такого різнобою протест не відбувся.

Адміністрація, помітивши наради по камерах, розгублено бігала. Схвилювана ленськими подіями на деякий час, тюрма знову ввійшла в свою звичайну колію.

Новий начальник

Влітку 1912 року в супроводі помічників зайшов до камери офіцер—молковник, зодягнений в тужурку кольору хаки.

Розумні очі оглянули камеру і зупинились на в'язнях.

— Драстуйте,—приємним баритоном, поздоровкався офіцер.

— Це наш новий начальник Убин,—сказав наглядач, коли той вийшов.

Убин, день за днем, систематично, як справжній німець, взявся вивчати тюремне життя, звички і побут в'язнів.

Стриманою тихою розмовою, коректним поведженням він мимохіть прихляв до себе.

Давав невеличкі, нічого не варті, пільги, як от: дозволяв опускати після обіду ліжка, виписувати білий хліб і молоко за свої гроші та інше,—він втяг на свій бік симпатії великої частини в'язнів, батько рідний,—стали говорити деякі.

Хитрий німець готував позицію для наступу.

Сховані кігті поступово показувались.

Непомітно крок за кроком, як говориться в приказці, тихше їдь, далі будеш.—Убин готував для тюрми їжачі рукавиці.

«Культурний» німець, відкидаючи різки, застосовував карцер.

На стінах рябіли інструкції. Заборонено було підходити до вікон, розмовляти на прогулянці та інше.

Він завів пости, в які годував в'язнів, цілими тижнями, пісною паскудною їжею.

Рано і ввечері на перевірці заставляв співати молитов.

Команду—«Струнко! Шапки геть!»—знову було заведено.

Друа голодовка

Незадоволення з режиму наростало. Надходив новий протест.

Лунали голоси на нову голодовку. Але ж хитра тактика Убина поділила в'язнів на дві різних групи: прихильників і неприхильників голодовки. Прихильників було менше.

Це були переважно засуджені на довгий термін.

Довічні каторжани взяли на себе ініціативу розпочати боротьбу за відміну співу молитов, за зміну пісної їжі на скоромну, за відміну команди «струнко—шапки геть».

З'явилась така відозва:

«Товариші, перша голодовка заставила Петрушку відмовитися від різок і карцера. Ми завоювали людське поведження в собою, але Убин, маскуючи свою жорстокість дешевими пільгами і обіцянками, одночасово примушує співати молитов, завів безглузді пости і знову ж таки «шапки геть» та інше.

Товариші, станемо на захист своїх прав і людської гідності. Геть пости й молитви. Геть зневажливе знімання шапок перед начальством».

Відозву зустріли дружньо і радо лише меншість.

Ми сподівались, що решта приєднається. Ввечері на перевірці заявили свої вимоги.

— Голодовку сьогодні оголошуємо,—заявив Бугайов.

— Гаразд,—скажу начальству, відповів помічник.

Незабаром після цього по коридору затупотіли ноги, двері з тріском відчинились.

Наглядачі, перекидаючи з рук на руки, викидали постіль в коридор.

Нас зігнали в куток.

Помічник Ніконов мовчки глибоко затягувався цигаркою.

Камера спорожніла.

Ми повідомили в інші камери про початок голодовки.

Ввечері й вночі, вовчок у дверях одчинявся щохвилини і чиясь око швидко бігало по камері.

Ранком відмовилися відповідати—«здравія бажаємо» і співати молитов.

— Я наказую всім встати і співати молитву,—гукнув помічник.

— Ваші і многи зневажають нашу гідність,—відповіли йому дружньо.

— Покликати салдат, наказав Ніконов. Старший наглядач метнувся в коридор.

Ми сиділи на голій підлозі, чекали що далі.

Наглядачі, що стояли групою біля дверей, мовчки поглядали на нас.

З коридору долетів сильний тупіт ніг і стукіт прикладів об підлогу.

До камери ввалились салдати.

— Бугайов, Троценко, Крумьнь, Шпілевський, З-ц... виходьте, наказав помічник.

— Куди?—спитали ми.

— В карцер, як що хочете знати.

— Не підемо,—відповіли йому.

— Коли їх в карцер, то садовіть і нас,—закричали всі в один голос.

Салдати і наглядачі розгубились і не знали, що їм робити.

Підняті приклади, опустились.

— Взяти їх силоміць в карцер, що ви роти пороззявляли,—гукнув помічник, нервово кусаючи губи.

Салдати й наглядачі, ніби зірвавшись з ланцюгів кинулись на нас, хватаючи кого за що й поволокли по підлозі, підштовхуючи прикладами по підбоки. Зчинився невимовний крик і шум, зливався він з брязкотом кайданів.

Анархист Крумьнь звернувся до салдат з такою промовою: Товариші салдати, ми політичні, боролись на волі за вашу волю. Ми боремося й далі тут у в'язниці, захищаємо свої права і людську гідність. Нас силоміць примушують співати молитов і додержувати постів. Нас примушують скидати шапки перед начальством, ніби рабів перед панами. Опам'ятайтеся товариші, ми ваші брати!

— Ассаді назад арештанська морда, який я тобі брат,—вилаявся салдат.

— Нас забирайте,—закричали всі і кинулись в коридор у слід за нами.

— Зупиніть їх,—скомандував помічник.

Багнети загородили дорогу.

Бугайова, Троценка, Круменя та інших, всіх 9 чоловіка було кинуте в карцер.

Шуміло в вухах, боліли боки від салдатських прикладів.

— За що нас посадили в карцер,—запитали старшого наглядача.

— За непокору,—відповів той.

— Ви будете сидіти, доки не погодитесь стати на молитву. Термін за-
лежить від вас,—закінчив старший.

Ранком, коли я скорчившись від холоду лежав на голих дошках, тихо відчинились двері, а потім так само тихо, непомітно зачинились.

Я підвів голову і наткнувся рукою на пайку хліба.

Стало ясно, чому відчинялися двері. Наглядач підкинув хліб.

Бугайов стукав у двері, повідомляв мене, що йому підкинули хліб.

Виходить, що у всі карцери підкинули хліб.

Ми зчинили галас, вимагали, щоб хліб забрали.

Наглядач повідомив, що хліб дано з розпорядження начальника.

Вирішили хліб викинути в коридор, коли відчинять карцер.

Вдень, навшпиньки підкрався наглядач і відчинивши двері, хотів поставити обід.

Бугайов вибив бачок із рук.

Обід розлився на підлогу.

Хліб полетів у коридор.

— Товариші, нам хотять підставити обід,—крикнув Бугайов. Ми приго-
тувалися, ставши біля дверей.

— Будеш брати обід?—відчиняючи двері питав наглядач. На відповідь,
пайки хліба летіли в коридор.

Наглядач пішов. Все стихло.

Незабаром з'явився Убин і дав розпорядження поставити обід біля
дверей карцерів.

— Нехай як хотять. Якщо виздыхають—не ми винуваті.

Бачки стояли біля дверей, нагадували про їжу.

Принесли вечерю й поставили поряд.

Глухо постукували кроки по асфальтовій підлозі.

Перевірка. Відчинилась кватирочка у дверях, і старший наглядач мовчки
просував голову, говорив—один!

Кватирка швидко зачинялась.

Ніч тяглась безмежно довго.

Зрідка підкрадались навшпиньки наглядачі, підслухували під дверима,
сюрчки тягучою хвилею лунали по коридорах.

Застукали двері.

Перевірка.

— Хліб візьмеш?—питав наглядач, не відчиняючи дверей.

— Кладіть його біля обіду, там стоїть під дверима,—відповіли йому.

Вчорашній обід заміняли на свіжий.

Три дні тривала така комедія.

До нас приєдналися ще деякі камери, але через три дні перестали голо-
дувати.

Хитрий німець розвалив наші сили.

Розмістивши нас по одиночках і карцерах, розпустив брехні про припинення голодовки.

З самого початку він згодився, нібито припинити співи молитов і видавання пісної їжі. Пісна їжа мала бути один раз на тиждень.

Голодовку в камерах припинили. Убин організував хор з аматорів карних, які підчас перевірки, вишикувавшись в коридорі другого поверху співали «Царю небесний» і «Спасі господі люди твоя».

Під час молитви двері всіх камер відчиняли, в'язні вставали і слухали співи.

Гурток довічних каторжан: Бугайов, Троценко, Круміль та ще кілька не здавались.

Зачинені в карцери, вони голодували далі. На дверях мальовниче висів ярличок з написом: «без строка».

Ви вільні, ні однієї години вас не будуть тримати в карцері,—пояснював нам рижий наглядач,—якщо ви скоритесь ладові. Це їх високоблагородіє так звеліли і на ярличку так написати, ніби ви за своїм бажанням сидите,—продовжував він.

Ми відповідали на це сухою голодовкою.

Суха голодовка—це відмовлялись не лише від харчів, а й від води.

Дні голодовки тривали.

Розмови чути було рідше і рідше.

Восьмої доби в карцерах стояла мертва тиша.

Дев'ятої доби з'явився тюремний лікар і запропонував припинити голодовку.

Гладкий, тельбухуватий, він мало турбувався про здоров'я в'язнів, з черствим на почуття серцем цього разу він здригнувся. Сльози великими краплями потекли йому з очей. Він вклякнувши одним коліном на підлогу, слухаючи пульс, заговорив:

— Повірте мені, я не ворог ваш, я людина нейтральна, не хочу втручатися в ваші справи, в вашу боротьбу, це не моє діло, мій обов'язок зробити вам медичну допомогу. Повірте мені, ваше життя під загрозою. Я, як лікар, вважаю за свій обов'язок попередити вас і прошу припинити голодовку.

Його слова зустріла мовчанка.

Попрощавшись, він вийшов.

Під вечір з'явилися служники лікарні з носилками і одного за одним понесли.

Нам стало відомо, що голодовку припинили всі. Не було мети гурткові десяти чоловік тягти голодовку і вони зняли її.

Через тиждень нас виписали і відрядили в загальний корпус.

— Ми на молитву не станемо,—заявили старшому наглядачеві.

— Доглянь за ними, поки я прийду,—наказав наглядач.

Через кілька хвилин наша доля вирішилась. Ми знову сиділи в знайомих нам карцерах.

Знову на дверях мальовниче висів чотирьохкутний аркушик з написом: «без строка».

Тяглися довгі нудні дні і тижні.

Щоденно подавали в карцер хліб і воду, а на четвертий день гарячу їжу.

Минуло 30 день. Ми глибоко мовчали, твердо вирішивши не піддаватись.

— Виходи!

— Куди?

— В одиночки!

Посадили по двоє. Дали пообідати. Випустили на прогулянку.

На ніч принесли матраци, видали ковдри.

Солом'яний матрац після твердих голих дошок здавався периною

Ранок... перевірка... Виходи!

— Куди?

— В карцер, на старе місце,—відповідали нам.

— За що?

— За те, що відмовились стати на молитву.

— «Солнце всходит и заходит, а в тюрьме моей темно»—заспівав Бугайов баритоном, переступаючи поріг карцера.

Тюрма в тюрмі.

Вогкість і глибока темрява — постійний страшний жахливий супутник цього застінку.

Багато молодих, юних лягло в могилу. Багато поховало передчасно.

Дні й тижні тягнуться, ніби безконечна чорна смуга.

Очі забули, що таке світло.

Два місяці карцеру без світла висотали жили, замордували вкрай, але непохитна всля до дальшої боротьби жила.

— Не здамося,—заявили всі.

Убин брався заморити.

Два місяці не давали білизни і не пускали до лазні.

Ноги опухли, розпираючи обручі кайданів.

Нужа густими зграями плазувала по одежі. Тіло вкривалось червоними смугами. Горсточка в'язнів не відступала.

Минуло 60 день і знову застосували процедуру перевodu в одиночку, а через добу до карцеру.

Жовтий ярличок на дверях карцера знайомо поглядав на нас.

— Начальник звелів переказати, якщо ви, для прикладу сказати, станете на молитву, ніби самі цього бажаєте, то він звільнить вас од карцера,—повідомив нас рижий наглядач.

— Ні! Ніякого помилування ми не просимо. Боротьба до краю і ніяких зворотів. Або переможемо, або переступите через наші трупи.

— Коли, для прикладу сказати, то це ваше діло,—відповідала рижа борода.

— Сектанти ви. Чи варто вам мучити себе через молитву,—сказав одного разу арештант, що приносив хліб до карцеру.

Тяглися дні, ніби густий, сірий туман.

Убин карцером і голодом змушував молитися, постити і скидати шапки.

Тюремний режим ущент нищив людську гідність.

— Ти—річ, таврована порядковим арештантським номером 764, нашим на рукаві.

— Ти—об'єкт, над яким тюремщики загострюють свої виправні здібності.

Ні! Ні! єдиного слова про помилювання не почують ненависні тюремщики.

Нехай петля холодною змією обмотає шию, нехай тюремщик ступає через труп але слова «здаюсь» не почують.

Я встав... Рука поповзла по стіні, шукаючи оддушини з ґратами.

Найшов... Бушлат гепнув на підлогу. Сорочка полізла через голову. Грубе полотно тріщало гнилизною, ділилося на дрібні биндочки, падало на асфальт.

Пальці перебирали биндочки, скручували їх в міцний мотуз, довгий кінець якого крутився обручем на підлозі.

Остання сіра биндочка закінчилася міцним вузлом.

Руки судорожно тягли кінці мотузка в різні боки, пробуючи чи міцний. Витяглась, затріщала, але не пірвалась.

ґрати віддушини міцно і надійно держали один кінець, а другий щільно вужем обкрутився навколо шиї.

Швидко, всім тягарем тіла повис, зігнувши ноги в колінах.

Шворка затріщала й обірвалась.

Я впав навznak, вдарився зі всієї сили головою об стіну. Жовті кола замигтіли в очах. Карцер швидко закрутився, як карусель.

Тріск, дзвін у вухах і все стихло...

Тонкі невидимі голки шпигали в ніс.

Розплющені очі мружились від раптового світла. В пам'яті швидко промайнула картина готування, сірі биндочки мотузка...

Світла кімната з трьома порожніми ліжками і трьома маленькими столиками застеленими серветками.

— Де я?

Гладка, знайома постать лікаря, який стояв біля мого ліжка з флаконом в руках, відповіла на моє питання.

— Як себе почуваете? Вам не моторошно? Не болить горло,—спитав він.

Голова крутилась, шум і тріск розривали вуха, зелені кола мигтіли в очах.

Різкий біль в горлі не давав говорити.

— Лежіть спокійно,—залишаючи палату, сказав лікар.

Біла дверей сиділа мовчазна постать наглядача.

Карцер одиночки

Після двох місяців темного, мокрого карцеру кімната лікарні здавалась привітним, світлим і теплим куточком.

— Бери речі,—сказав наглядач.

— У мене ніяких речей немає,—відповів я.

— Ну, тоді, одягайся, підемо...

Взявши бушлата на плечі, я крокував темним коридором за наглядачем.

Знайомі двері карцера відчинились і швидко зачинили мене.

Після двох днів в лікарні карцер здавався особливо сірим і холодним.

Бугайов, Троценко, Крум'їн і всі останні товариші, як і раніш сиділи в карцері, як раніш, вірні були ухваленій попереду настанові.

Минуло ще кілька днів.

— Виходь на вільне повітря,—сказав рижобородий наглядач,—залишай-те карцер.

— Куди це?

— Начальник розпорядився, для прикладу сказати, перевести всіх вас в одиночки.

Тюремні будні пливли одноманітно, зливаючись в одну, сіру тягучу смугу.

Лише сюрчки на ранкову і вечірню перевірку і півгодинна прогулянка жорстували одноманітність.

Але радість затемнювалась непоправним горем.

Сухоти нещадно з'їдали легені Бугайова.

70 день в карцері остаточно зруйнували його, колись міцний організм.

Бугайова засуджено було на довічну каторгу за павлоградське повстання.

За походженням селянин-наймит, з твердим, загартованим характером, він з перших же днів став до боротьби проти тюремщиків. 9 років його життя відняла каторга, це була суцільна боротьба.

200 день карцера висотали останні соки.

300 різок зборознювали його тіло.

Колись він міцний фізично, тепер стікав кров'ю.

Обличчя зсунулось, зблідло.

Світло-сірі очі захопались в дві глибокі ями.

Але в цьому змученому тілі був бадьорий, дужий дух, кликав до боротьби.

— Не здамся до краю,—говорив Бугайов, трясучи сухим, як тріска кулаком.

І справді він не здався. Вже був зовсім хворий і слабкий, а все ж виступив з протестом проти звірячого поводження у Володимирській каторжній тюрмі.

Його перенесли до лікарні, звідкіль він уже не повернувся.

За два дні до смерті Бугайов написав мені записку такого змісту

«Дорогий Іване, небагато днів лишилося мого життя. Я покинув ваші лави, але вмираючи вірю, що правда запанує і що наша боротьба була боротьбою за ясне майбутнє,—за соціалізм.

Прощай дорогий товаришу. Бажаю тобі довгого життя».

Режим одиночних камер відокремлює в'язнів, ставить їх у вузькі визначені рамки, де дозволено робити кожен рух лише за суворим контролем.

Ми опинилися в фокусі догляду тюремщиків.

Жахлива одноманітність нічим не порушувалась. Обід, вечеря, ранкова й вечірня перевірка кожного дня чергувалися з убийчим одноманітним існуванням.

Лише книга і підручник прояснювали обрії тюремного життя

Бугайов уперто кашляв, брався за груди.

Кров лилася з горла.

В лікарню не брали.

Це нічого, минеться—говорив лікар.

Адміністрація дала нам спокій, показуючи ніби нічого не трапилось. Кожен день вставали на ранкову й вечірню перевірку. Кватирка в дверях відчинялась і після одного-двох слів знову зачинялась.

В одиночках молитов не співали ні в'язні, ні хорі.

Наступила сіра осінь, нудна, як і все тюремне життя.

Сів дрібний, густий дощик.

В один із таких днів Бугайова однесли на носилках в лікарню.

Великий неспит

— Троценко збожеволів,—якось раз заговорили на прогулянці.

Веселий, жвавий з нотками гумору, він раптом замовк.

На прогулянках ні з ким не розмовляв. Підозрілість і недовір'я були в його очах.

Часто й несподівано зупинявся на прогулянці в глибокій задумі, ніби пробуючи щось пригадати.

Минали дні й тижні. Троценко мовчав. Потім зовсім перестав ходити на прогулянку.

— Троценко збожеволів,—якось раз заговорили на прогулянці.

Минув ще тиждень,—Троценка не видно було. Лікар став частіше відвідувати його одиночку. Одного разу, після перевірки наглядач зайшов в мою одиночку і спитав, чи не буду я заперечувати, якщо до мене посадять Троценка.

— Не дивуйтеся з такого питання,—сказав він, побачивши моє здивування,—я знаю, що Троценко твій товариш і ти будеш радий з ним сидіти, але я мушу попередити, що він хорий, збожеволів. Учора й сьогодні пробував кілька разів напасти на товариша по камері.

— Чому ж його в лікарню не відрядять,—спитав я.

— Начальник наказав не переводити з одиночок, бо за висновком лікаря Троценко симулює.

— Гаразд. Не заперечую проти переведення. Я дужчий за нього і якщо нападатиме, впораюсь з ним.

Мені треба було знати, що саме з Троценком.

Матрац і ліжко зразу ж було принесено до мене.

Наглядач держав Троценка за ручні кайдани, завів до мене в камеру і посадив на ліжко.

Той сидів мовчки, перебираючи ланки ручних кайданів, низько схиливши голову.

Мене дуже вразило те, що він такий худий.

Всі вийшли з одиночки. Я не знав, що йому робити.

Ні розмовляти, ні розпитувати не можна було,—за нами могли слідкувати.

Лишив до ранку. Троценко, посидівши трохи, лг не роздигаючись на своє ліжко, обличчям до стіни.

Час від часу, відриваючись від книжки, я поглядав на нього.

Він лежав і не ворухився.

Глибокої ночі, коли всі спали і коли найменший перех луною відгукувався в стінах одиночки, Троценко тихо, крадькома став підводити голову.

Відблиск чорних очей впав на мене.

Він підвівся на коліна, оглядаючись навколо. На закам'ялому обличчі різко виділялися дві глибокі ями на щоках.

Руки ловили щось у повітрі.

Помахавши так трохи, він спустився додолу, підозріло оглядуючи стіни і стелю. Прозурка в дверях непомітно закрутилась.

Чись око забігало по камері. Я лежав накривши до половини своє обличчя ковдрою і стежив.

Ступивши кілька разів по камері, Троценко сів на підлогу, підібгавши ноги.

Напружений стан стомив мене і я заснув.

Ранком сюрчок розбудив мене.

Троценко клубком лежав поперек ліжка, упершись підборіддям у коліна.

Після перевірки, вибравши зручний момент, шепнув;—на вікні лежить дошка і грифіль, напиши що з тобою.

Троценко мовчки встав, підійшов до вікна і спершись так, що лікті його закривали дошку, почав писати.

Я загородив прозурку в дверях і терпляче чекав, аж поки він скінчив.

На дошці прочитав таке:

«Все як слід, я здоровий, але вирішив симулювати. Хочу потрапити до божевільні, а відтіля втекти.

Найкращий спосіб симулювання—мовчанка. Це для мене дорого коштує, я витрачаю надзвичайні зусилля, але я вже настроїв себе на такий лад.

Іжі не беру, мене примусово годують».

Тепер все стало ясно. Моє завдання було,—допомогти йому найкраще досягти своєї мети.

Троценко робітник-слюсар, засуджений на довічну каторгу за замах на Катеринославського губернатора.

Це залізної волі людина; він не припиняв цілих десяти років каторги боротися проти тюремщиків.

Голодовки, карцер і різки мінялися одно за одним.

П'ять років Псковської каторги і один рік Миколаївської довелося мені бути разом з Троценком.

Я знав його упертий, енергійний характер і боявся, що він стратить себе в цій жахливій, безсловесній боротьбі.

Троценко сидів вдень і вночі на ліжку, не роздягаючись, поклавши голову на підібгані коліна. Ми лише інколи перекидалися двома-трьома словами.

Найгірше було і найважче почуття, це коли приходив лікар.

Лікар сідав на ліжко поруч з Троценком і сипав безконечні нудні питання, пробував розкрити симуляцію.

— Ви їли, на прогулянку ходили, як себе почуваете?

— Ви їли, на прогулянку ходили?...

Нерушимо м'язи обличчя, встрілені в одну точку очі, заголола постать, могли б збаламутити найдосвідченішого психіатра.

Поведінка, вміння триматися при лікареві були прекрасні.

Іноді мені здавалось, що він справді психічно-хворий.

— Як ви спали,—знову питав лікар,—чому ви не роздягаєтесь вночі. Питання падають ніби в глибоку безодню, лишаються без відповіді.

— Оберніться до мене спиною, підійміть бушлат і сорочку,—наказує лікар.

Ніякого руху.

— Поверніть його до мене спиною і підійміть сорочку,—наказує лікар фершалові.

Засунувши праву руку під коліно, а лівою схопивши за спину, повернув Троценка вздовж ліжка. Одним помахом руки підняв сорочку й бушлат на спину. Молоточок вдаряв по спині, по бокові і під лопаткою.

Лікар рухом голови показав фершалові на спину Троценка.

Права рука всадила несподівано голку вище пояса.

М'язи на обличчі задріжали. Другий, третій укол всажались в тіло, ніби в м'яке дерево.

Спокійна, байдужа постать Троценка, як і раніш сиділа в одній позі

— Вам боляче,—спитав лікар?

Мовчанка..

Попробував пульс, подивився в очі, мовчки вийшов.

Тортюри кінчились.

Двері зачинились.

Ми мовчки дивились один на одного.

Троценко кривився, хапаючись за спину.

Минали тижні, а Троценка нікуди не відряджали.

Одного разу вночі мене розбудив сильний стукіт у двері і крик: «що ти робиш». Я відкрив очі і побачив присмішну картину. Троценко сидів на підлозі, біля дверей, витягнувши ноги.

Голова, обличчя було вкрите грубим шаром мила і піною, величезні мильні пухирі шматтям падали додолу, стікали по грудях і плечах.

Троценко мовчки поливав з мідного глечика голову водою і невпинною великим куском мила натирав собі чуприну, шию і обличчя.

Вода калюжою розпливалась по підлозі.

— Здоровець, забори в нього мило і воду,—кричав наглядач.

— Троценко, що ти робиш,—сказав я. Той робив своє, не вважаючи ні на що.

Наглядач і дільничий відчинили двері, забрали в Троценка мило й воду.

Кілька днів тому Троценко написав на дошці про те, що збирається зробити цю оригінальну операцію, але я якось забув про це. Йому треба було якнайшвидше потрапити до лікарні. Але всеж цей епізод тюремщики швидко забули:

Троценко і далі сидів в одиночці.

Здавалося, що адміністрація догадувалася про його наміри.

Ми вирішили розпочати радикальніший засіб,—інсценування нападу на мене.

Другої ночі, коли пройшла перевірка і всі заснули,—Троценко напав на мене, почав душити за горло. Ми клубком покотились спочатку по ліжку, зчинивши галас і брязкіт кайданами, а потім попадали на підлогу.

— Пусти, пусти Троценко, стрілятиму—хрипло кричав наглядач. Я вирвався і на велику радість наглядача підібрав Троценка під себе.

— Тримай, тримай його, поки принесуть ключі,—кричав наглядач підбадьоруючи мене.

Одна мить і Троценко знову опинився на мені верхи, потім ми схопились за ноги, намагаючись повалити один одного. Від моєї сорочки лишилися лише довгі бинди, які спадали на підлогу.

Раптом Троценко обкрутив швидко ручні кайдани навколо моєї шиї і знову повалив мене на підлогу, придушив коліними груди.

Я дуже хрипів, бо ж він так захопився своєю грою, що тісно закрутив мою шию кайданами.

Свистки, метушня збільшувались по коридору.

Нарешті, двері з тріском відчинились. Півдесятка наглядачів влетіли в камеру й схопили в руки Троценка, який сидів на мені.

Скориставшись з цього, я запротестував, вимагаючи, щоб Троценка відрядили в лікарню.

— Відрядимо, відрядимо тільки не туди, куди тобі хочеться.

Троценка повели.

Минула ранкова перевірка.

Через кілька днів його відрядили до відділу божевільних, розташованого десь у Псковській губернії.

Оборонці й пораженці

Через високі тюремні стіни долітала революційна хвиля петербурзьких подій 1914 року. Ми тоді жили мрією про скоре повалення царату, ми вірили, що революція переможе.

— Війна,—раптом пролунала чутка по в'язниці.

Така думка обнадіяла нас.

— Війна повалить царат,—так гадали всі.

Але отрута патріотичної агітації отруїла мізки багатьом політичним.

Незабаром в тюрмі утворились два табори—оборонці й пораженці.

Перші доводили, що германський імперіалізм ще небезпечніший, ніж російський, тому треба перемогти ворога, а потім боротися за свою волю. Другі казали, що лише цілковита поразка і розвалення російської армії підготують шлях до повалення царату, до революції.

Сперечалися гарячково й захоплююче

По довго не говорили один з одним.

Ніби два ворожих штаби сиділи цілими днями над мапою, зазначаючи хлібними кульками місце фронту.

Перемога на російському фронті одним робила радість, а іншим горе.

— Заждіть, заждіть, ще рано веселитися, говорили одні.

— Так, чи так—ваша справа програна, зло говорили другі.

Робота на оборону

Війна полегшила тюремний режим. Чіпляння за всяку дрібницю припинилось.

Адміністрація дозволила передплачувати газети «Русский инвалид» і кадетську «Рѣчь».

Розмовляли про те, що в'язням дадуть в камери якусь роботу на оборону.

Між оборонцями й пораженими на цьому ґрунті зав'язалась гаряча суперечка. Одні говорили, що працювати на оборону мусить кожен громадянин, другі заявляли, що всяка робота, зв'язана з обороною,—є зрада революції і допомога реакційному самодержавному ладові.

Якось принесли до камери різні матеріали і запропонували готувати протигazi.

Оборонці погодились працювати, а пораженці відмовились.

Ті, що працювали на оборону, мали привілеї, могли купувати продукти, дозволялось їм побачення тощо. Тиша на фронтах створювала рівноважний настрій в камерах.

Здавалося, що між оборонцями і пораженими настав мир.

Але все ж перший наступ на фронті будь якої сторони руйнував цей мир.

Географічні мапи розгортались в різних кутках камери.

Очі впивалися в лінію фронту, визначену кульками з хліба, а пальці бігали по мапі, показуючи місця боїв.

— Австро-германські війська, впираючись краями в Пінські болота, відрижуть шлях для відступу російської армії,—радісно заявляли пораженці і поглядали в протилежний кут.

— Не радуйтеся, захисники кайзера, рано ще Росію ділити,—пускала зісну репліку оборонці.

— А чого ви хочете, лишити Миколая на троні?—відповідали пораженці.

Втеча

Мрія про волю урізняюманітнювала життя в'язнів.

Сірі будні прояснюються в надіях на краді хвилини.

У 18-й камері сиділи довічні каторжани.

Розташовання 18-ої камери було таке, що ніякої думки про втечу не могло бути.

Але фантазія в'язня, який прагне волі, може перелітати через найвищі стіни.

Настала весна.

Сонце частіше заглядувало за ґрати. Від книжок і занять думки літали далеко, далеко на простір, уява малювала втечу.

Пропонували різні проєкти, один безглуздіший за другий, і всі не прийнятні.

Одного разу землемір Кевешан сказав по секрету, що він вигадав спосіб утечі.

Вранці-рано після перевірки Кевешан, вилізши на підлокотник, почав виміряти віддаль між тюрмою і муром. Наша камера була на четвертому поверсі.

План був такий:

Треба було підняти дошки з підлоги і відтіля почати розбирати стіну. Через круглу глибоку криницю, просверлену в стіні з четвертого поверху, далі підкопувати підземний хід аж за паркан.

Масу цегли і землі гадали викидати частково в коробку для сміття, яка стояла в коридорі, а решту в труби убиральної.

За опрацювання й деталізацію такого плану взялись латинці з Кевешаном на чолі.

Через прорізану в підлозі дірку було виміряно віддадь між підлогою і стелею тієї камери, що під нами.

Варіанти підкопу кілька разів мінялося.

Минали дні і тижні, але роботи не починали.

Весну замінило літо.

Настала осінь. Дивилися в вікна сріблясті листя тополі й осипались.

Мрії про втечу полинули разом з весною.

Реальніший плян утечі вигадав Шульц, який сидів в нижньому поверсі одиночного корпусу.

Він кілька місяців робив свою вперту роботу. Шульц зняв перший шар масляної фарби на стіні, що виходила на подвір'я.

Білу пляму штучно заліпив жовтим папером, похжим на колір стіни.

Потім щоденно виймав частинами цеглу, дробив їх на дрібнесьні шматки і викидав у ящик для сміття, чи в трубу вбиральні.

А то на прогулянці викидав, ніби крихти для голубів.

Зимового морозного вечора Шульц закінчив роботу. Вийняв останню цеглину.

Світло лихтаря яскраво освітіло стіну одиночки. Проламана діра роззявила велику пащу.

Наглядач, який охороняв знадвору одиночний корпус, побачивши дірку, розгубився, не знав що йому робити.

Шульц, висунувши голову і вагаючись чи вийти на двір, почав кликати до себе вартового.

— Залазь назад, а то застрілю,—гукнув розгублено наглядач.

Пролунав постріл. Свисток тривожно закликав на допомогу.

Тривога підняла на ноги охорону. Шульц не ризикуючи лізти в дірку, лишився в камері.

Коридор одиночки наповнювався наглядачами, які прибігли на тривогу.

Шульца забрали до карцеру.

Листи з волі

Каторга не лише знеособлювала, а й знижувала людину, не лише розпавлялася з ним різками й карцером, вона позбавляла його листування з товаришами і зі знайомими, які лишилися на волі.

Все, що було близького й дорогого, лишилося за високою стіною в'язниці.

Листування обмежувалося суворими рямками.

Листи дозволялось писати родичам, жінці, дітям, братам і сестрам лише один раз на місяць.

Листи, одержані від осіб, що носили інші прізвиська, викликали після себе ціле слідство.

Задавали безконечні питання, а в результаті листів не видавали.

Тюремна цензура заливала тушем цілі сторінки, які їй здавалися підозрілими. Найменший натяк на те, що відбувалося на волі, служив приклучком, щоб знищити листа.

Тюремщики знали, що листи єдина втіха в'язня.

Вони були живими ланками, що зв'язували в'язнів з близькими й дорогими людьми на волі.

Вони освіжали божевільну тюремну задуху. Багато боротьби і зусиль витрачалось на завоювання права на листування.

Найжорстокіший нелюдський режим, всі заходи тюремщиків були не в силах відрізати шляхів єднання з волею.

Одного разу в Пскові адміністрація викликала мене для пояснень з приводу одержаного листа.

— Брат у тебе є?—спитав помічник.

— Так, є, не один, а три,—відповів я.

— Де вони живуть?

— Два в Полтавській губернії, а один в Америці.

— Той, що в Америці, як його ім'я?

— Матвій,—відказав я.

— Бери листи й купон,—дав мені в руки помічник.

Я дістав право на листування з «братом Матвієм».

Але, коли б тюремщик міг читати думки на віддалі, він би довідався про таке:

Місяць тому мене повідомив революційний Червоний хрест, що із Нью-Йорку я буду одержувати листи і гроші за підписом «Матвій Здрозвець».

Ніякого брата в Америці я не мав.

За чотири роки ретельно, щомісяця одержував листи й матеріальну допомогу із Нью-Йорку та з Бостону.

Найкращі, найщасливіші хвилини мого життя були ті дні, коли я одержував від Матвія листи.

Часто були такі випадки, коли, після довгого карцера, повертаєшся до камери і одержуєш листа з підписом «твій брат Матвій».

Тоді й карцер і всі жорстокі тюремщики здавались не страшними.

Моральна підтримка давала надію на дальшу боротьбу.

«Дорогий брат, Іван, я певен того, що твоя хворість швидко закінчиться, що ти одужаєш і ми скоро зустрінемося»,—писав Матвій в кінці 1916 року.

Такі рядки ніби промінь осяяли важку тюремну дійсність. Робили легкими всі страждання і зміцнювали сили для дальшого трудного шляху каторжного життя.

Мені здається, що ніхто не вмів так читати між рядками, як в'язень.

Досить було одного слова, чи натяку на будь яку подію.

Чотири роки листування лишило ясне, незгладиме враження.

Вони були живим джерелом моральної сили і підтримки. Вони закликали до боротьби.

13 років життя на волі не згладили прекрасних ясних хвилин, що їх відчував, коли одержував листи від «Матвія».

Революційний Червоний хрест був могутнім стимулом, величезною моральною опорою в царських застінках.

1917 року, коли революція відчинила тюрми, мені не хотілося втрачати зв'язку з названим моїм братом «Матвієм», який за чотири роки став моїм

найближчим, найдорожчим другом, який поділяв всі мої болі, всі муки каторжного життя.

Але останні кілька телеграм і листів лишилися без відповіді. Останню листівку я бережу, як дорогоцінну пам'ятку, як живого свідка зв'язку революційного Червоного хреста з в'язнями царської каторги.

Не пощастило

Троценко зник з обрії тюремного життя. Нічого про нього не було чути. Але одного разу, в останніх числах серпня 1914 року, двері одиночної камери відчинилися і на порозі з'явився Троценко з торбою за плечима. Змарніле обличчя, запалі щоки, довга тонка шия робили його схожим на Дон-Кіхота.

Тихий, ледве чутний голос вразив мене.

Він з трудом, задихаючись, вимовляв слова.

— Немає рації більше продовжувати цю гру, — сказав Троценко, коли двері зачинилися. Війна розв'яже всі питання. Війна і тюрми допоможе відчинити.

Революція не за горами. Багато жажів я бачив і витерпів в божевільні. Я постарішав на 10 років за один місяць. В мене відібрали половину життя. Жахи каторги ніщо перед цим застінком.

Фізично-здорові люди тануть як віск, стають дідами. Служники розкрадають і їдять харчі хворих.

Ручні й ніжні кайдани з мене не було знято. Всі безчинства відбувались на моїх очах. Вони вважали, що я нічого не розумію. Цілий тиждень я нічого не їв, мій обід і сніданок забирали служники, а мені зливали з посуду всяку брудноту.

Шматки чорного хліба, кинутого й потоптаного хворими брали з підлоги й давали мені. Ні лікування, ні догляду за хворими немає.

Господарі і розпорядники лікарні — служники, а не лікарі. За найменшу дрібницю вони хворих б'ють кулаками й полінами, відбивають печінки в хворих. Скарги на катування і брутальне поводження лікарі не брали до уваги.

— Це ти сам вигадав, ніхто тебе не б'є, — йому відповідали.

— Ось у мене синяки на боках, піднявши сорочку, говорив хворий.

— Це вони самі один з одним билися, перебивав служник.

За такого жахливого режиму я ризикував втратити здоров'я і навіть життя. Втекти я не міг. За мною дуже стежили. Всім випробуванням не було кінця. Мені щоденно штрикали в тіло десятки голок. Палили тіло гарячими шпильками.

Троценко підняв сорочку. Усе тіло його було вкрите спухлими крапками, між ними були великі сині, чорнуваті плями.

— Це сліди від кулаків і палиць, — сказав Троценко.

Коли я переконався, що втекти не пощастить, я перестав мовчати і заговорив язиком протесту й образи. Я вимагав негайного відрядження. Лікарі злякалися, а служники озвіріли. Вони скреготали зубами, коли я розповідав про крадіжку пайків, про грубе поводження і про катування хворих.

— Ви хворі, заспокойтесь, — вислухуючи мене, сказав лікар.

— Ось ми тобі покажемо, як скаржитися, — злісно говорили два велет-

ні—служники, підхопивши мене на чотири великих кулаки і підкидаючи, як м'яча.

Я корчився й підстрибував, як карась на гарячій сковороді.

Ручні кайдани я зірвав з шкірою і з усієї сили вдарив ними спочатку одного, а потім другого. Вони обидва закрутилися і попадали, вмившись юшкою.

На крик прибігло чотири служники і як шуліки кинулись на мене. Почалась боротьба.

Я пустив в дію кулаки й зуби, але вісім рук кинули мене в якусь темну нору і накривши брезентами, почали бити кулаками й ногами де попало.

Я знепритомнів.

Не знаю, скільки пройшло часу, поки я очунав. Тіло дерев'яніло від морозу і льодової вогкості.

Божевільна сорочка, яку на мене зодягли, була мокра до нитки.

Калюжа води стояла на асфальтовій підлозі. Коли я пробував встати і знову падав, вода бризкала і лилась на мене.

Абсолютна темрява стояла навколо.

Три доби не бачив і не чув нічого живого.

— Загинув, заморять голодом,—подумав я.

На четвертий день двері відчинились, проміння світла вдарило в очі.

— Глянь, він живий, сказав бас.

Рука найшла сорочку і я поїхав по мокрій долівці.

В коридорі наші очі зустрілися.

— Живий, живий,—в один голос сказали обидва.

— Коли не битимешся, то знімемо сорочку.

— Коли мене не зачепите, я вас теж не зачіпатиму,—відповів я.

Сорочку зняли. Ноги дерев'яніли не могли рухатися. Мене відвели з палату й кинули на ліжко.

Другого дня з'явився лікар і я йому заявив, що мене побито і я три доби лежав у карцері на мокрій підлозі, без харчів.

— Гаразд, я перевірю і з'ясую вашу скаргу,—сказав лікар.

Третього дня мене виписали і в супроводі служників надіслали до тюрми,—закінчив Троценко.

Етап

Імперіалістична війна не кінчилась. Самодержавство терпіло поразки на фронтах. Розгром царської армії тривав далі.

Германці загрожували Ризі.

Восени 1915 року наглядач наказав зібрати речі й готуватися до етапу.

Три каторжні тюрми: Київська, Миколаївська і Псковська лишилися позаду темною непроглядною ніччю. Могили, що заховали навіки кращих товаришів, відданих борців, замучених тюремщиками, тяглися довгою скорботною смугою.

Хотілося забути чорний, важкий, перейдений шлях.

Лише дорогі образи товаришів, які загинули, притягають пам'ять до минулого.